

Άννα Μιχοπούλου

ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΒΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΤΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ
ΣΚΟΥΠΑ, ΓΙΑ ΤΟ ΓΥΝΑΙΚΕΙΟ ΖΗΤΗΜΑ (1979-81)

Ανάτυπο από

Δίνη

φεμινιστικό περιοδικό

8 / 1995-1996

αφιέρωμα:

είκοσι χρόνια μετά

Δίμη
φεμινιστικό περιοδικό
8 / 1995-1996

δίνη

φεμινιστικό περιοδικό
Τεύχος 8 / 1995-1996

© Δίνη, φεμινιστικό περιοδικό & ΜΕΔΟΥΣΑ/ΣΕΛΑΣ ΕΚΔΟΤΙΚΗ

Συντακτική επιτροπή:

Έφη Αβδελά, Φώφη Αλεβίζου, Ελένη Βαρίκα, Χρύση Ιγγλέση, Μαριάννα Κονδύλη,
Αλέκα Μπουτζουβή, Μαρία Νασιάκου, Μαρίνα Παπαγιαννάκη, Κωστούλα Σκλαβενίτη,
Ελένη Φουρναράκη, Άννα Φραγκουδάκη, Αγγέλικα Ψαρρά.

Επιμέλεια:

Κατερίνα Λογοθέτη

Αλληλογραφία - χειρόγραφα - βιβλία:

Κωστούλα Σκλαβενίτη
Τσαμαδού 26-28
106 83 Αθήνα

Παραγωγή:

ΜΕΔΟΥΣΑ/ΣΕΛΑΣ ΕΚΔΟΤΙΚΗ

Εμβάσματα - επιταγές - τηλεφωνικές παραγγελίες:

ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ ΕΠΕ. Α. Μεταξά 4, 106 81 Αθήνα, τηλ. 3808937, 3808954, fax 3808970

ISSN 1106-0581

Άννα Μιχοπούλου

ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΒΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΤΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ
ΣΚΟΥΠΙΑ, ΓΙΑ ΤΟ ΓΥΝΑΙΚΕΙΟ ΖΗΤΗΜΑ (1979-81)

Οι «Θεωρητικές» και οι Άλλες

Χειμωνιάτικο βράδυ στο Βιβλιοπωλείο των Γυναικών, κάπου στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980. Συνάντηση γυναικείων ομάδων με θέμα την (τότε) κρίση του γυναικείου κινήματος στην Ελλάδα. Κάποιες από τις παλαιότερες στο κίνημα αναπτύσσουν μεταξύ τους ένα διάλογο που, από ένα σημείο και ύστερα, αδυνατώ να παρακολουθήσω. Το ίδιο φαίνεται να ισχύει και για αρκετές από τις υπόλοιπες γυναίκες. Και ξαφνικά, βλέπω τη Μαρία να σηκώνεται και να φεύγει – «αυτές ξέρουν θεωρία, ξέρουν τι λένε, εμείς φταίμε που δεν καταλαβαίνουμε» μοιάζει να είναι γραμμένο στην πλάτη που απομακρύνεται βιαστικά· στην πλάτη της Μαρίας (της Ελένης, της Τασίας), που την έτρωγε το μαράζι ότι ομάδες σαν τη δική μας, στραμμένες στον ακτιβισμό, υπολείπονταν σε ενασχόληση με τη θεωρία.

Αν συζητούσαμε για το συμβάν αυτό σήμερα, κάμποσα χρόνια ή –από μερικές απόψεις– έτη φωτός μακριά, είμαι σίγουρη πως θα προέκυπταν περίπου τόσες εκδοχές και εκτιμήσεις όσες και οι γυναίκες που το έζησαν (αν το θυμούνται ακόμα). Στη βάση του, πάντως, βρίσκονταν –και παραμένουν ανοιχτά για διερεύνηση– μια σειρά από ζητήματα που αφορούν στις σχέσεις της φεμινιστικής θεωρίας με την πορεία του νεότερου γυναικείου κινήματος στην Ελλάδα – και αντιστρόφως.

Ως μικρή συμβολή στη διερεύνηση αυτή παρουσιάζεται, στο κείμενο που ακολουθεί, το ιστορικό μιας γυναικείας συντακτικής ομάδας και του περιοδικού της, το οποίο στη συνείδηση του αναγνωστικού του κοινού έμελλε να καταγραφεί ως το πρώτο θεωρητικό φεμινιστικό έντυπο στην Ελλάδα. Και αυτό όχι τυχαία, μια και επρόκειτο για έντυπο προσανατολισμένο στη διερεύνηση των χώρων της φεμινιστικής θεωρίας και –ιδίως– της κριτικής λει-

τουργίας του φεμινιστικού λόγου, όπως άλλωστε υποδήλωνε, με την ανατρεπτική χρήση της διακριτικής του λέξης, ο ίδιος ο τίτλος του: *Σκούπα, Για το γυναικείο ζήτημα*.

Για να τοποθετηθεί καλύτερα το περιοδικό μέσα στον κοινωνικό, πολιτικό και ιδεολογικό του περίγυρο, θα προηγηθεί –με κάθε επιφύλαξη ως προς την πληρότητα και το τελεσίδικο των αποφάνσεων που περιέχει– μια αναδρομή στα πρώτα βήματα του μεταδικτατορικού γυναικείου κινήματος στην Ελλάδα, με αναφορές και στα ευρύτερα ιδεολογικά ρεύματα που έπαιξαν ρόλο στη διαμόρφωση των θέσεων και των επιλογών των διαφόρων γυναικείων οργανώσεων και ομάδων κατά την περίοδο 1974-79. Ιδιαίτερος λόγος θα γίνει, εξάλλου, για κάποιες εκδοτικές δραστηριότητες που με τους προσανατολισμούς και το χαρακτήρα τους συνιστούν ένα είδος πλαισίου αναφοράς για τις ιδιαίτερες αναζητήσεις των γυναικών της *Σκούπας*.

Το γυναικείο κίνημα στη μεταδικτατορική Ελλάδα: Θέσεις, αντιθέσεις, συνθέσεις

Η εμφάνιση της Κίνησης Δημοκρατικών Γυναικών το 1974, αμέσως δηλαδή μετά την πτώση της δικτατορίας, και η συμμετοχή σε αυτήν γυναικών από διαφορετικούς κομματικούς φορείς της αριστεράς αποτελούν σαφείς ενδείξεις για την ένταση και την αμεσότητα που προσέλαβε στους χώρους αυτούς, μέσα στο ιδιαίτερο ιστορικό, κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο της εποχής, το ζήτημα της γυναικείας συμμετοχής στην πολιτική δράση.¹

Κοινό στοιχείο, την περίοδο αυτή, στις διακηρύξεις των οργανώσεων της αριστεράς ήταν ότι αγωνίζονταν για τη δημοκρατία – μια δημοκρατία που, για να εξασφαλίζει τα λαϊκά συμφέροντα, θα έπρεπε να στηρίζεται στην ανεξαρτησία και τη δικαιοσύνη. Τη στράτευση των γυναικών στην υπόθεση αυτής της δημοκρατίας, συστατικό στοιχείο της οποίας θα αποτελούσε και η ισοπολιτεία μεταξύ ανδρών και γυναικών, έθετε ως βασικό στόχο της –όπως υποδήλωνε και με τον τίτλο της– η Κίνηση Δημοκρατικών Γυναικών, αναγνωρίζοντας με τον τρόπο αυτό ταυτόχρονα τον κοινό ιδεολογικό παρονομαστή των μελών της. Ως παρακολούθημα –και στήριγμα– της πολιτικής αυτής ενστερνιζόταν η οργάνωση και την ανάγκη ιδιαίτερων γυναικείων κινητοποιήσεων, με αντικείμενό τους τη διεκδίκηση, από το κράτος και τους θεσμούς, προστατευτικών μέτρων και παροχών για τη βελτίωση της κοινωνικής και οικονομικής θέσης των γυναικών στην Ελλάδα.

Προτάσσοντας στις γυναικείες διεκδικήσεις το αίτημα της δημοκρατίας και υπάγοντας οργανικά τους γυναικείους αγώνες στους λαϊκούς αγώνες για κοινωνική δικαιοσύνη, οι γυναίκες της Κίνησης Δημοκρατικών Γυναικών απηχούσαν και αναπαρήγαν παραδοσιακές θέσεις της αριστεράς σε σχέση με το γυναικείο ζήτημα. Θέσεις διαμορφωμένες πάνω σε δύο άξονες: αφενός, υπό

το πρόσωπα της στρατηγικής της ταξικής πάλης, που προβάλλει ως αυτονόητη την πρωτοκαθεδρία του ταξικού απέναντι σε κάθε άλλον αγώνα και, επομένως, αντιμετωπίζει τον φεμινισμό –ο οποίος θεωρείται ότι βαρύνεται και με το στίγμα της «αστικής» προέλευσης των πρώτων εμπνευστριών του– ως διπλά υπονομευτικό για το αρραγές του λαϊκού μετώπου· αφετέρου, με βάση το θεωρητικό επιχείρημα ότι η κοινωνική και οικονομική εκμετάλλευση που υφίστανται οι γυναίκες είναι (και αυτή) παρεπόμενο της ατομικής ιδιοκτησίας και του καπιταλισμού και, επομένως, η κατάργησή της δεν μπορεί παρά να συνδέεται αναπόσπαστα με τη νικηφόρα έκβαση των λαϊκών αγώνων.

Εξάλλου, παραδοσιακό χαρακτήρα είχε και το οργανωτικό σχήμα της Κίνησης Δημοκρατικών Γυναικών, που δεν προβλεπόταν να διαφέρει από αυτά των κλασικού τύπου πολιτικών οργανώσεων, με την ιεραρχική δομή και την ενιαία στάση απέναντι σε ζητήματα θεωρίας και πρακτικής.

Στο μεταξύ, κάποιες άλλες γυναίκες είχαν αρχίσει να προσεγγίζουν το γυναικείο ζήτημα μέσα από μια καινούργια οπτική, την οποία μάλιστα επεξεργάζονταν ταυτόχρονα –και σε συνδυασμό– με την εφαρμογή νέων μορφών συλλογικότητας και πολιτικής δράσης.² Έτσι, μέσα από τη λειτουργία κάποιων άτυπων ομάδων άρχισε να αναδύεται και στην Ελλάδα η προβληματική που είχαν αναπτύξει από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 οι φεμινίστριες στις χώρες της Δύσης.

Σε αντίθεση προς τις μέχρι τότε κυρίαρχες προσεγγίσεις της αριστεράς στα ζητήματα των σχέσεων των φύλων, που επικέντρωναν την προσοχή τους στα φαινόμενα της οικονομικής εκμετάλλευσης «του ανθρώπου από τον άνθρωπο», δόθηκε έμφαση στην ιδιαιτερότητα της καταπίεσης και εκμετάλλευσης που υφίστανται οι γυναίκες από τους άντρες, καθώς –εκτός από την ιδιοκτησία και την εργασία– αφορούν και στη σεξουαλικότητα και την αναπαραγωγική λειτουργία των γυναικών. Παράλληλα, και στο πλαίσιο του γενικευμένου αυτή την εποχή και στην Ελλάδα πνεύματος αμφισβήτησης των κατεστημένων ηθών, προβλήθηκε το γεγονός ότι στη διαίωνηση της κοινωνικής κατωτερότητας των γυναικών συμβάλλουν αποφασιστικά τα στερεότυπα και οι κοινωνικά καθορισμένοι ρόλοι που, εκτός των άλλων, εγκλωβίζουν τις γυναίκες μέσα στον λεγόμενο ιδιωτικό χώρο.

Οδηγούμενη, κατ' αυτόν τον τρόπο, προς μια συνολική αμφισβήτηση της κρατούσας πολιτικής πρακτικής, ως ανδροκρατούμενης και ανδροκρατικής, η συλλογιστική αυτή έμελλε να έρθει –αργά ή γρήγορα– αντιμέτωπη και με αυτά τα κόμματα και τις οργανώσεις της αριστεράς. Επιπλέον, ο λεγόμενος «νέος φεμινισμός» υποστήριζε την ανάγκη για ένα αυτόνομο γυναικείο κίνημα, ένα κίνημα που θα συμπορευόταν βέβαια με τους λαϊκούς αγώνες, διατηρώντας όμως την αυτοτέλειά του ως προς τη στρατηγική και τους στόχους του.

Δύο γυναικείες ομάδες που σχηματίστηκαν μέσα σε αυτό το κλίμα το 1975 στην Αθήνα αποτέλεσαν τον πυρήνα για τη δημιουργία της Κίνησης για την Απελευθέρωση των Γυναικών, μιας οργάνωσης που ήδη με τον τίτλο της αναδείκνυε ως κεντρικό στόχο ένα ριζοσπαστικό όραμα για τις γυναίκες –τη γυναικεία απελευθέρωση–, ενώ με τη χαλαρή αντι-ιεραρχική δομή της ερχόταν να αντιπαρατεθεί στα καθιερωμένα οργανωτικά σχήματα της αριστεράς.³ Ανάμεσα στις γυναίκες που πέρασαν από την οργάνωση αυτή μερικές ήταν τροτσκίστριες, άλλες αναρχικές, κάποιες είχαν υπάρξει μέλη αντιδικτατορικών οργανώσεων, κάποιες άλλες είχαν αποχωρήσει από τις πολιτικές τους οργανώσεις και αυτοχαρακτηρίζονταν «ανένταχτες της αριστεράς» – υπήρχαν δηλαδή πολλοί και ποικίλοι δεσμοί με ομάδες και κινήσεις που τροφοδότησαν τη δημιουργία αυτού που ονομάστηκε «χώρος της αμφισβήτησης» στην Ελλάδα. Δίνοντας το στίγμα των προσανατολισμών και των στόχων της από τις πρώτες κιόλας δημόσιες παρεμβάσεις της, η Κίνηση για την Απελευθέρωση των Γυναικών πραγματοποίησε τον Ιούλιο του 1976 στην Αθήνα έκθεση με θέμα την αντισύλληψη.

Ταυτόχρονα, την περίοδο αυτή δρομολογούνταν και μια σειρά από μεταρρυθμίσεις ως προς το επίσημο καθεστώς που καθόριζε τις σχέσεις των φύλων στην Ελλάδα. Στο πλαίσιο της ανακήρυξης του 1975 ως Διεθνούς Έτους της Γυναίκας, αλλά και με την προοπτική της ένταξης της Ελλάδας στην ΕΟΚ το 1981, το Σύνταγμα του 1975, το οποίο εισήγαγε για ψήφιση η τότε δεξιά κυβέρνηση, συμπεριέλαβε ρητή αναφορά στην ισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών, ενώ για τον εναρμονισμό όλων των σχετικών νομοθετικών διατάξεων προβλέφθηκε διάστημα επτά ετών.

Μέσα στο κλίμα που δημιουργούσαν τα δεδομένα αυτά, δόθηκε το έναυσμα για να δραστηριοποιηθούν και πάλι, μετά από μακρά περίοδο σιωπής, μερικές από τις παλαιότερες γυναικείες οργανώσεις, που έχουν τις ρίζες τους στον ελληνικό φεμινισμό του Μεσοπολέμου.⁴

Με τοποθετήσεις στα επιμέρους ζητήματα περισσότερο ή λιγότερο ριζοσπαστικές και με αναφορές στα ευρύτερα ανθρωπιστικά ιδεώδη μάλλον, παρά σε κάποιες συγκεκριμένες μεθόδους ανάλυσης του γυναικείου ζητήματος, οι οργανώσεις αυτές επρόκειτο να αποτελέσουν μια τρίτη συνιστώσα στο ιδεολογικό φάσμα του μεταδικτατορικού γυναικείου κινήματος στην Ελλάδα.

Το 1976, κάτω από την επίρρεια των εξελίξεων στο χώρο της αριστεράς – όπου κυρίαρχο φαινόμενο αποτελούσε η ολοένα και σαφέστερη οριοθέτηση καθενός από τα κόμματα και τις οργανώσεις και η ανάπτυξη ενός οξυτάτου μεταξύ τους ανταγωνισμού– σημειώθηκε η αποχώρηση κάποιων γυναικών από την Κίνηση Δημοκρατικών Γυναικών και η σύσταση δύο νέων γυναικείων οργανώσεων: της Ένωσης Γυναικών Ελλάδας (ΕΓΕ), από γυναίκες

του ΠΑΣΟΚ, και της Ομοσπονδίας Γυναικών Ελλάδας (ΟΓΕ), από το χώρο του ΚΚΕ. Κατ' ακολουθία –και κατ' αναλογία–, κομματικές αναφορές επρόκειτο να αποκτήσει και η Κίνηση Δημοκρατικών Γυναικών (ΚΔΓ), αφού πολλές από τις γυναίκες που παρέμειναν –ή εντάχθηκαν– στην οργάνωση αυτή κινούνταν παράλληλα στους χώρους του ΚΚΕ-εσωτερικού.

Η ύπαρξη, λοιπόν, των τριών αυτών γυναικείων οργανώσεων ήταν προορισμένη να αποτυπώσει, κατά πρώτο λόγο, όχι τις διαφορετικές περί του γυναικείου ζητήματος απόψεις των μελών τους, αλλά τις κομματικές διαφορές μεταξύ των γυναικών της αριστεράς, εγγράφοντας μάλιστα στην πολιτική τους τη λεγόμενη «κομματική λογική», σύμφωνα με την οποία οργανώσεις όπως οι γυναικείες μπορούσαν να αυξήσουν την επιρροή ενός κόμματος –εν προκειμένω πάνω στις γυναίκες– και να ασκήσουν (αντί του κόμματος και υπέρ αυτού) πολιτική σε επιμέρους τομείς – εν προκειμένω σε σχέση με το «γυναικείο».⁵ Έτσι δεν είναι τυχαία η προβολή μιας εικόνας μαζικότητας μέσα από τους –κατά τα άλλα παντελώς άχρωμους– τίτλους των δύο νεοπαγών οργανώσεων (Ένωση Γυναικών Ελλάδας και Ομοσπονδία Γυναικών Ελλάδας).

Υπό αυτούς τους όρους, οι όποιες διαφορές μεταξύ των οργανώσεων αυτών ως προς το χαρακτήρα και τη σημασία που προσέδιδαν στους γυναικείους αγώνες ήταν προορισμένες να παραμείνουν μακριά από το προσκήνιο. Θα πρέπει, όμως, να σημειώσουμε ότι σημείο σαφούς διαφοροποίησης ανάμεσα σε δύο από τις γυναικείες οργανώσεις της αριστεράς αποτέλεσε, ήδη από αυτή την εποχή, η θέση που πήραν απέναντι στο ζήτημα της αυτονομίας του γυναικείου κινήματος. Συγκεκριμένα, στο χώρο της ΚΔΓ επρόκειτο να αναπτυχθούν έντονοι προβληματισμοί γύρω από το θέμα αυτό, καθώς τμήματα της οργάνωσης αλλά και πολλές από τις γυναίκες της ΕΚΟΝ Ρήγας Φεραίου (δηλαδή της οργάνωσης νεολαίας του ΚΚΕ-εσωτερικού) ανέπτυσαν προβληματισμούς και τρόπους λειτουργίας παραπλήσιους προς αυτούς των αυτόνομων γυναικείων ομάδων. Συνολικά τοποθετημένη στον αντίποδα, η ΟΓΕ αντιτάχθηκε με τον πιο κατηγορηματικό τρόπο απέναντι σε οποιαδήποτε συζήτηση περί ιδιαιτερότητας του γυναικείου ζητήματος και περί ανάπτυξης αυτόνομου γυναικείου κινήματος.⁶

Όπως πάντως είπαμε, κύριο μέλημα των γυναικείων οργανώσεων ήταν η άσκηση πολιτικής. Και εδώ το βασικό πεδίο είχε σχεδόν προκαθοριστεί από την προώθηση, εκ μέρους της τότε δεξιάς κυβέρνησης, του εκσυγχρονισμού των θεσμών και ιδίως από τη δρομολόγηση της –επιβεβλημένης και από το Σύνταγμα του 1975– αναθεώρησης του Οικογενειακού Δικαίου. Αντιμέτωπες με τις κυβερνητικές εξαγγελίες, οι γυναικείες οργανώσεις και ένας αριθμός γυναικείων σωματείων της αριστεράς συγκρότησαν, ήδη το 1976, κοινό μέτωπο γύρω από ένα συντονιστικό όργανο, τη Συντονιστική Επιτροπή Γυναικών Εκπροσώπων Σωματείων (ΣΕΓΕΣ).⁷

Στις κινητοποιήσεις που διοργανώθηκαν, συμμετείχαν και αρκετές από τις παλαιότερες γυναικείες οργανώσεις. Μάλιστα, ο Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας –προγραμματικά συνδεδεμένος, όπως δηλώνει και ο τίτλος του, με την υπόθεση της προάσπισης των πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων των γυναικών– έμελλε να παίξει πρωταγωνιστικό ρόλο στις εξελίξεις της περιόδου που εξετάζουμε.

Η συμπόρευση αυτή, γυναικείων οργανώσεων και σωματείων με διαφορετικές πολιτικές συγγένειες και ιδεολογικές παραδόσεις, αποκαλύπτει μια κοινή –«χειραφετητική» θα μπορούσαμε να την ονομάσουμε –τοποθέτησή τους απέναντι στο γυναικείο ζήτημα. Πάνω σε αυτή τη βάση, λοιπόν, διοργανώθηκαν οι μαζικότερες γυναικείες κινητοποιήσεις της περιόδου 1974-79, μέσα από τις οποίες οι γυναικείες οργανώσεις διεκδίκησαν την εκπροσώπηση του γυναικείου κινήματος στις σχετικές με την αναμόρφωση του Οικογενειακού Δικαίου επιτροπές και την κατοχύρωση για τις γυναίκες μιας σειράς από δικαιώματα στο υπό διαμόρφωση νομικό καθεστώς. Δεν είναι, λοιπόν, τυχαίο ότι την εποχή αυτή αρχίζει να διαμορφώνεται στην Ελλάδα η εικόνα ενός γυναικείου κινήματος σε ρόλο επίσημου αντιπροσωπευτικού συνδικαλιστικού οργάνου για τις γυναίκες, με διεκδικήσεις θεσμικού, κυρίως, περιεχομένου απέναντι στο κράτος και την πολιτική εξουσία.

Στις κινητοποιήσεις των γυναικείων οργανώσεων για το Οικογενειακό Δίκαιο συμμετείχαν και γυναίκες της Κίνησης για την Απελευθέρωση των Γυναικών. Όμως η οργάνωση αυτή, παραμένοντας φορέας μιας διαφορετικής οπτικής για το γυναικείο ζήτημα, θέλησε να προωθήσει έναν άλλο τύπο γυναικείας δράσης, προβάλλοντας ταυτόχρονα τη διακριτική της θεματική: το πρόβλημα των στερεοτύπων και της σεξουαλικής καταπίεσης και εκμετάλλευσης των γυναικών. Έτσι, το 1978, από κοινού με μέλη της ΚΔΓ, οι γυναίκες της Κίνησης για την Απελευθέρωση των Γυναικών πραγματοποίησαν την πρώτη στην Ελλάδα διαμαρτυρία ενάντια στα καλλιστεία.

Την ίδια χρονιά εκδόθηκε και η εφημερίδα της οργάνωσης, ένα έντυπο στο οποίο αξίζει να αναφερθούμε εκτενέστερα, μια και –για να χρησιμοποιήσουμε την έκφραση μιας γυναίκας που συμμετείχε στην έκδοσή του– στις σελίδες του πραγματοποιήθηκε η «πρώτη καταγραφή του νέου φεμινιστικού λόγου».⁸

Η εφημερίδα Για την Απελευθέρωση των Γυναικών (1978)

Έχοντας ως τίτλο το διακριτικό μέρος της ονομασίας της οργάνωσης που την εξέδιδε, η εφημερίδα *Για την Απελευθέρωση των Γυναικών* αποτελούσε – σύμφωνα και με την παραδοσιακή ορολογία της αριστεράς– «όργανο» για την προβολή των θέσεων της οργάνωσης και για την «πραγμάτωση πολιτι-

κής». Σε αντίθεση, όμως, με τα έντυπα άλλων γυναικείων οργανώσεων, που στόχευαν στο να προωθούν την οπτική και την πολιτική κάθε οργάνωσης μεταξύ των μελών της κυρίως, η εφημερίδα της Κίνησης για την Απελευθέρωση των Γυναικών απευθυνόταν στο ευρύτερο κοινό, επιδιώκοντας μάλιστα ιδιαίτερα την επικοινωνία με γυναίκες που δεν ανήκαν στην οργάνωση. (Άλλωστε και ο χώρος συγκεντρώσεων και εκδηλώσεων της οργάνωσης, στην οδό Τσιμισκή, λειτουργούσε ως σημείο αναφοράς για έναν ευρύτερο κύκλο γυναικών.) Την εξωστρεφή αυτή διάθεση θα πρέπει να στηρίζει η πεποίθηση των γυναικών της Κίνησης για την Απελευθέρωση των Γυναικών ότι ωριμάζαν σιγά-σιγά οι συνθήκες για τη δημιουργία και στην Ελλάδα ενός γυναικείου κινήματος ανάλογου με εκείνα των χωρών της Δύσης – πεποίθηση διατυπωμένη καθαρά στο περί γυναικείου κινήματος μανιφέστο της οργάνωσης, που δημοσιεύθηκε στο δεύτερο φύλλο της εφημερίδας.

Σύμφωνα πάντως με μαρτυρίες, το αναγνωστικό κοινό του εντύπου προερχόταν κυρίως από το χώρο της εξωκοινοβουλευτικής αριστεράς (χώρο με τον οποίο, όπως είδαμε, συνδέονταν αρκετές από τις γυναίκες της οργάνωσης). Κυκλοφόρησαν τρία συνολικά φύλλα, όλα μέσα στο 1978.⁹

Είκοσι έως πενήντα γυναίκες συμμετείχαν στην προετοιμασία κάθε φύλλου. Τόσο η σχεδίαση όσο και η τυπογραφική εργασία αντανakλούσαν το στοιχείο του αυθορμητισμού και του αυτοσχεδιασμού που χαρακτήριζε και το περιεχόμενο των κειμένων.

Τα τεύχη αποτελούνταν από δίφυλλα διαστάσεων 50x70 εκ., διπλωμένα στη μέση και βαλμένα το ένα μέσα στο άλλο, χωρίς συρραφή στη ράχη. Στη σελίδα του εξωφύλλου –που, όπως και το οπισθόφυλλο, ήταν έγχρωμη–, κεντρική θέση καταλάμβανε η φωτογραφική αποτύπωση κάποιων γυναικείων μορφών σε στιγμιότυπα από μαχητικές διεκδικήσεις, πλαισιωμένη από τους τίτλους των κυριότερων θεμάτων του τεύχους.

Τα περισσότερα άρθρα αφορούσαν σε θέματα της επικαιρότητας (όπως ήταν οι νομοθετικές ρυθμίσεις που προωθούνταν από την κυβέρνηση σε σχέση με την έκτρωση, το Οικογενειακό Δίκαιο, τη στράτευση των γυναικών, τα αφροδίσια νοσήματα), άλλα ανέλυναν και σχολίαζαν μηχανισμούς που συντελούν στην ιδιαίτερη καταπίεση των γυναικών (όπως ο γάμος, η οικογένεια, τα στερεότυπα στην ανατροφή των παιδιών, η σεξουαλική καταπίεση, η βία κτλ.), ενώ –ένδειξη της συνεχιζόμενης στράτευσης των γυναικών της οργάνωσης στην υπόθεση του ταξικού αγώνα– σημαντικό χώρο καταλάμβαναν άρθρα, συνεντεύξεις και σχόλια που πρόβαλλαν τους κοινωνικούς και συνδικαλιστικούς αγώνες των γυναικών και τα ιδιαίτερα προβλήματά τους στους χώρους εργασίας. Ακολουθώντας τη δεοντολογία που κυριαρχούσε κυρίως σε έντυπα της άκρας αριστεράς, οι συντάκτριες των άρθρων, όταν τα υπέγραφαν, χρησιμοποιούσαν ψευδώνυμα ή τα μικρά τους ονόματα.¹⁰ Η ύπαρξη, τέλος, και κάποιων μεταφρασμένων κειμένων αποτελεί ένδειξη για το ότι

μερικές τουλάχιστον από τις γυναίκες που συμμετείχαν στην έκδοση του φύλλου παρακολουθούσαν την αρθρογραφία που δημοσιευόταν σε ξένα γυναικεία έντυπα – χωρίς, πάντως, κάποιο από αυτά να αποτελεί πρότυπο για τη δική τους εφημερίδα.

Στο πρώτο φύλλο της εφημερίδας *Για την Απελευθέρωση των Γυναικών* βρίσκουμε δημοσιευμένο έναν κατάλογο από «Βιβλία που μας αφορούν». Τα βιβλία αυτά χωρίζονται από τις συντάκτριες του καταλόγου σε τρεις κατηγορίες: δεκαοκτώ χαρακτηρίζονται ως «Βιβλία που αναφέρονται στο γυναικείο πρόβλημα», είκοσι απαρτίζουν την «Ξένη βιβλιογραφία», ενώ έντεκα είναι τα «Ελληνικά βιβλία για το γυναικείο πρόβλημα». Από τα σαράντα εννέα αυτά βιβλία μόνο γύρω στα δέκα θα μπορούσαμε να εντάξουμε στη φεμινιστική θεωρία (με συγγραφείς όπως η Γκρηρ, η Γουντ, η Μίτσελ, η Ρηντ, η Ρουμπόθαμ, η Γκρουτ ή οι παλαιότερες Γκόλντμαν και Κολλοντάι). Ανάμεσα στα υπόλοιπα συναντούμε βιβλία που αναφέρονται σε ζητήματα ψυχολογίας και σεξουαλικότητας ή σε επιστήμες όπως η ανθρωπολογία και η κοινωνιολογία (με συγγραφείς όπως ο Ντράικορς, ο Ράιχ και ο Μαλινόφσκι), ενώ αρκετά άλλα –κινούμενα στο πνεύμα της εποχής– παρουσίαζαν τις θέσεις μαρξιστών θεωρητικών και τις πρακτικές κομμουνιστικών καθεστώτων σε σχέση με το γυναικείο ζήτημα. Είναι επίσης χαρακτηριστικό ότι από τα έντεκα «Ελληνικά βιβλία», τα δύο αποτελούσαν αναπαραγωγές ιστορικών ντοκουμέντων του ΚΚΕ και του ΕΑΜ από την περίοδο της Αντίστασης και του Εμφύλιου, ενώ μόλις έξι ήταν τα βιβλία που είχαν ως θέμα τους τη θέση των γυναικών στο ισχύον νομικό και εργασιακό καθεστώς στην Ελλάδα – προωθώντας, μάλιστα, αντιλήψεις που οι γυναίκες της *Σκούπας* επρόκειτο να κρίνουν επιφανειακές και πολιτικά αδιάφορες ή και αποπροσανατολιστικές.

Η δημοσίευση της βιβλιογραφίας αυτής αντικατοπτρίζει τόσο τη σπουδαιότητα που αποκτούσε για γυναίκες όπως οι συντάκτριες της εφημερίδας *Για την Απελευθέρωση των Γυναικών* κάθε έκδοση που αφορούσε στα γυναικεία θέματα, όσο και την ισχύ, την εποχή εκείνη στην Ελλάδα, σχετική βιβλιοπαράγωγή. Δεν ήταν άλλωστε τυχαία τα «αισθήματα ιδεολογικής ανεπάρκειας» που, σύμφωνα με μια μαρτυρία, είχαν αρχίσει για κάποιες γυναίκες να γίνονται ολοένα και πιο αισθητά.¹¹

Το έδαφος, λοιπόν, φαίνεται πως ήταν ώριμο για να δεχθεί μια νέα εκδοτική απόπειρα, όπως αυτή των γυναικών που ετοίμαζαν τη *Σκούπα*. Αυτό μαρτυρεί και το ποσό των 80.000 δραχμών που συγκεντρώθηκε από συνεισφορές γυναικών ώστε να πραγματοποιηθεί η έκδοση του πρώτου τεύχους του περιοδικού.¹²

Το περιοδικό Σκούπα, Για το γυναικείο ζήτημα

Η Συντακτική Επιτροπή

Εννέα ήταν οι γυναίκες που συγκεντρώθηκαν τον Σεπτέμβριο του 1978 και προχώρησαν στην έκδοση του περιοδικού. Με την προσθήκη μιας ακόμα, μετά την κυκλοφορία του πρώτου τεύχους, τα μέλη της Συντακτικής Επιτροπής της *Σκούπας* έγιναν δέκα: Έφη Αβδελά, Φανή Ζιώζια, Μαριάννα Κονδύλη, Μαρίνα Μειδάνη-Παπαγιαννάκη, Μαριλίζα Μητσού, Λήδα Μοσχονά, Γεωργία Παπαγεωργίου, Ίντα Φλωρεντίν, Άννα Φραγκουδάκη, Αγγελίκα Ψαρρά.¹³

Για να σκιαγραφήσουμε το υπόβαθρο που οδήγησε στη συνάντηση των γυναικών αυτών γύρω από το περιοδικό, αλλά και κάποιες από τις διαφορές που υπήρχαν μεταξύ τους, θα στηριχτούμε στις απαντήσεις που έδωσαν οκτώ από τις συντάκτριες της *Σκούπας* σε ερωτηματολόγιο που τους απευθύνθηκε στο πλαίσιο έρευνας για τις ανάγκες μεταπτυχιακής εργασίας της γράφουσας.¹⁴

Τρεις από τις γυναίκες αυτές γεννήθηκαν στην περίοδο μεταξύ 1940 και 1946, ενώ οι υπόλοιπες πέντε μεταξύ 1951 και 1954 – έτσι, όπου αυτό χρειάζεται, θα αναφερόμαστε στις πρώτες ως «μεγαλύτερες» και στις δεύτερες ως «νεότερες».

Μεγάλωσαν όλες στην Αθήνα, που υπήρξε και τόπος της γέννησής τους (εκτός μιας, που γεννήθηκε στην επαρχία). Οι γονείς τους είχαν, στην πλειονότητά τους, γυμνασιακή μόρφωση. Των τεσσάρων οι μητέρες είχαν κάποια –ευκαιριακή ή μόνιμη– επαγγελματική απασχόληση, ενώ των υπολοίπων ήταν αποκλειστικά νοικοκυρές. Οι πατέρες των περισσότερων απασχολούνταν στον ιδιωτικό τομέα, ως έμποροι ή υπάλληλοι.

Τα κορίτσια πήραν καλή βασική εκπαίδευση, κυρίως σε ιδιωτικά ή σε πρότυπα δημόσια σχολεία (θηλέων τα περισσότερα, καθώς τα χρόνια εκείνα στην Ελλάδα ίσχυε κατά κανόνα η χωριστή εκπαίδευση). Οι περισσότερες κοπέλες είχαν διδαχτεί τουλάχιστον δύο ξένες γλώσσες στα μαθητικά τους χρόνια.

Εκτός από μία, όλες ακολούθησαν ανθρωπιστικές σπουδές. Οι έξι ξεκίνησαν την ανώτερη εκπαίδευσή τους στην Αθήνα, ενώ δύο από τις νεότερες σπούδασαν εξοχής στο εξωτερικό (η μία στο Παρίσι και η άλλη στη Φλωρεντία). Μία από τις μεγαλύτερες συνέχισε την εκπαίδευσή της στη Φλωρεντία, ενώ στο Παρίσι έκαναν μεταπτυχιακές σπουδές δύο από τις μεγαλύτερες (η μία σε επίπεδο διδακτορικού) και τρεις από τις νεότερες γυναίκες, την εποχή της δικτατορίας και τη μεταδικτατορική περίοδο αντίστοιχα.¹⁵

Και για τις οκτώ αυτές συντάκτριες της *Σκούπας*, η εμπλοκή σε πολιτικές οργανώσεις είχε ξεκινήσει από τα νεανικά τους χρόνια. Από τις τρεις μεγαλύτερες, η μία υπήρξε δραστήρια στη Νεολαία Λαμπράκη (χωρίς να είναι

οργανωμένο μέλος), έγινε μέλος της οργάνωσης ΠΑΜ (Πατριωτικό Αντιδικτατορικό Μέτωπο) στη διάρκεια της δικτατορίας και στη συνέχεια ανέπτυξε συνδικαλιστική δράση ως «ανεξάρτητη της αριστεράς». Οι άλλες δύο είχαν συμμετάσχει στη νεολαία ή/και σε φοιτητικές οργανώσεις της ΕΔΑ· η μία από αυτές έγινε μέλος του κόμματος της ΕΔΑ από το 1963 μέχρι το 1968, οπότε προσχώρησε στο νεο-ιδρυμένο ΚΚΕ-εσωτερικού, στο οποίο και παρέμεινε μέχρι το 1977. Μέλη της ΕΚΟΝ Ρήγας Φεραίος (νεολαίας του ΚΚΕ-εσωτερικού) υπήρξαν την περίοδο πριν ή/και μετά την πτώση της δικτατορίας και οι πέντε νεότερες γυναίκες. Δύο από αυτές αποχώρησαν κατά τη διάσπαση που προκλήθηκε στη Β΄ Πανελλαδική Συνδιάσκεψη, το 1978, και συμμετείχαν στη συγκρότηση της οργάνωσης που ονομάστηκε Β΄ Πανελλαδική. Από τις υπόλοιπες τρεις, μία (μόνο) έγινε μέλος του ΚΚΕ-εσωτερικού.

Στο μεταξύ, στα χρόνια που σπούδαζαν στο Παρίσι, τέσσερις από τις νεότερες γυναίκες συμμετείχαν σε γυναικεία ομάδα, στην οποία αναφέρονται σήμερα με την ονομασία Ομάδα Γυναικών Παρισιού ή Ομάδα Γυναικών Ρήγα Φεραίου στο Παρίσι. Δύο άλλες γυναίκες (μία από τις μεγαλύτερες και μία από τις νεότερες) συμμετείχαν στην Κίνηση για την Απελευθέρωση των Γυναικών και μάλιστα στην έκδοση της εφημερίδας *Για την Απελευθέρωση των Γυναικών*.¹⁶

Χωρίς, λοιπόν, να γνωρίζονται όλες μεταξύ τους από πριν, οι γυναίκες της Σκούπας είχαν κινηθεί στους ίδιους ή σε συγγενείς πολιτικούς και γυναικείους χώρους και προχώρησαν στη συγκρότηση της συγκεκριμένης φεμινιστικής συντακτικής ομάδας σε μια εποχή που –όπως και άλλες γυναίκες– είχαν αποχωρήσει ή αποχωρούσαν σταδιακά από τις διάφορες πολιτικές οργανώσεις, ενώ τις απορροφούσε όλο και περισσότερο η υπόθεση του φεμινισμού.

Το 1978, οι μεγαλύτερες διέτρεχαν την τέταρτη δεκαετία της ζωής τους, ενώ οι νεότερες ήταν μεταξύ είκοσι πέντε και τριάντα ετών. Τρεις από τις οκτώ γυναίκες για τις οποίες διαθέτουμε στοιχεία είχαν παντρευτεί – οι δύο από αυτές είχαν παιδιά. Κάποιες είχαν κανονική και άλλες ευκαιριακή ή μερική επαγγελματική απασχόληση. Διατηρώντας τα ποικίλα επιστημονικά και θεωρητικά ενδιαφέροντά τους, οι περισσότερες δημοσίευαν (ή θα δημοσίευαν) πρωτότυπα άρθρα ή μεταφράσεις τους σε διάφορα έντυπα, ενώ μία είχε ήδη εκδώσει βιβλία της.¹⁷ Στην απόφαση, λοιπόν, να προχωρήσουν στην έκδοση ενός φεμινιστικού περιοδικού οι γυναίκες της Σκούπας φαίνεται ότι οδηγήθηκαν έχοντας την πεποίθηση ότι ο φεμινισμός πρόσφερε τον κατάλληλο χώρο για την ανάπτυξη τόσο των πνευματικών τους αναζητήσεων όσο και των προβληματισμών τους σε σχέση με την καθημερινή πραγματικότητα, όπως αυτή καθοριζόταν από το συγκεκριμένο κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο που διαμορφωνόταν την εποχή εκείνη στην Ελλάδα. Μια εικόνα για το πώς αντιλαμβάνονταν τότε τους σκοπούς και τους στόχους αυτής της πρω-

τοβουλίας αποτυπώνεται στο κείμενο με το οποίο άνοιγε το πρώτο τεύχος της *Σκούπας* (σ. 3-4).

Στο σημείωμα αυτό, με χαρακτηριστική για την εποχή εκείνη εγρήγορση ως προς τις πολιτικές διαστάσεις μιας συλλογικής δραστηριότητας όπως η δική τους, οι γυναίκες της *Σκούπας* θέλησαν εξ αρχής (το γιατί θα το δούμε παρακάτω) να διευκρινίσουν ότι αποτελούσαν «συντακτική επιτροπή» και όχι «ομάδα γυναικών» (με την τότε τρέχουσα έννοια των όρων αυτών): ότι στη βάση της συνεργασίας τους βρισκόταν η επιθυμία να διερευνήσουν θέματα που άπτονταν των προσωπικών τους αναζητήσεων και όχι η επιδίωξη να επεξεργασθούν συλλογικά κάποιες θέσεις για το γυναικείο ζήτημα.

Φανερό γίνεται, από τα γραφόμενά τους, το ενδιαφέρον που τους προκαλούσε η ανάδυση –σε χώρες με ανεπτυγμένο γυναικείο κίνημα– ενός γυναικείου λόγου ικανού να καταρρίψει σε κοινωνικό επίπεδο τις δήθεν «αλήθειες» που ανέκαθεν προβάλλονταν σα νομοτελίες» και να ανατρέψει τον κατεστημένο λόγο στο χώρο της επιστήμης. Θέτοντας, όμως, ως βάση των προβληματισμών τους την καθημερινή εμπειρία τους από την ελληνική πραγματικότητα, οι γυναίκες της *Σκούπας* επισήμαιναν ότι για την κατανόηση της πραγματικότητας αυτής απαραίτητη ήταν μια πρωτογενής προσέγγισή της.

Σε σχέση με την ίδια αυτή πραγματικότητα εκτιμούσαν ότι στην Ελλάδα δεν υπήρχε κατ' ουσίαν γυναικείο κίνημα (γι' αυτό και φρόντισαν, όπως είδαμε, να διαχωρίσουν προσεκτικά τη θέση τους από οτιδήποτε διεκδικούσε έναν τέτοιο τίτλο), ενώ διαπίστωναν με μεγάλη ανησυχία την παραμόρφωση που υφίστατο η γυναικεία αμφισβήτηση από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης. «Μέσα λοιπόν σε μια κατάσταση ασφυκτική, όπου οι γυναίκες σιωπούν και κάποιοι άλλοι αναλαμβάνουν να μιλήσουν εκ μέρους τους, αποφασίσαμε να εκφράσουμε μια επιθυμία, αλλά και μια ανάγκη. Να απευθυνθούμε δηλ. στις γυναίκες προτείνοντας μια σειρά θεμάτων που θα μπορούσαν να αποτελέσουν ερεθίσματα. Να διατυπώσουμε κάποιες σκέψεις που ίσως βοηθήσουν σε ένα νέο τρόπο προσέγγισης των προβλημάτων που μας αφορούν και στον κλονισμό των “νομοτελειών” που μας κρατούν υποχείριά τους», έγραφαν.

Εξχωριστή σημασία απέδιδαν, τέλος, στην πρόθεσή τους να προσπαθήσουν να αποκαταστήσουν «κάποια σύνδεση με τη δική μας ιστορία», την ιστορία του γυναικείου κινήματος στην Ελλάδα – μια προσπάθεια που, όπως θα διαπιστώσουμε, αποδείχθηκε ιδιαίτερα σημαντική.

Γενικά χαρακτηριστικά του εντύπου

Καινοτόμος ο χαρακτήρας του νέου αυτού γυναικείου εντύπου, απροσδόκητος και ο τίτλος του· η ονομασία «*Σκούπα*», σύμφωνα με τη μαρτυρία μιας από τις συντάκτριες του περιοδικού, «δόθηκε σχεδόν τυχαία», αφού απορρίφθηκαν «χιλιάδες λέξεις θηλυκές, πιο σικ».¹⁸

Κυκλοφόρησαν πέντε συνολικά τεύχη: τρία το 1979, ένα το 1980 και ένα το 1981.

Στο εξώφυλλο του πρώτου τεύχους δέσποζε ένα σκίτσο που, με ελαφρά γελοιογραφικό τρόπο, παρουσίαζε μια μάγισσα να πετά πάνω από τις στέγες μιας πόλης, καθισμένη στο σκουπόξυλό της. Για τα εξώφυλλα του δεύτερου και του τρίτου τεύχους χρησιμοποιήθηκαν αναπαραγωγές κάποιων φωτογραφικών συνθέσεων, με γυναικείες μορφές και κούκλες βιτρίνας αντίστοιχα.¹⁹ Αντίθετα, στο βαθύ μωβ εξώφυλλο του τέταρτου τεύχους δεν υπήρχε καμία εικόνα, ενώ διακοσμητικό ρόλο έπαιζε η λεπτομέρεια ενός φωτογραφικού θέματος στο εξώφυλλο του πέμπτου τεύχους.

Τα κείμενα τυπώνονταν σε χαρτί ματ, κιτρινωπό, και καταλάμβαναν από ενενήντα έως εκατόν είκοσι σελίδες μεσαίου σχήματος (21x28 εκ.). Στην πρώτη σελίδα, κάτω από το λογότυπο του περιοδικού, δημοσιευόταν ο κατάλογος των περιεχομένων του τεύχους. Ακολουθούσαν τα ονόματα των μελών της Συντακτικής Επιτροπής και τα στοιχεία όσων συνέβαλαν στο τεχνικό μέρος της έκδοσης και στη διάθεση του περιοδικού.

Τα άρθρα γράφονταν σε απλή δημοτική και με το πολυτονικό σύστημα της εποχής. Η στοιχειοθεσία ήταν προσεγμένη· χρησιμοποιούνταν διαφόρων τύπων γραμματοσειρές – κάτι ιδιαίτερα εξυπηρετικό σε περιπτώσεις που χρειαζόταν να διαφοροποιηθούν μεταξύ τους κείμενα που εμφανίζονταν στην ίδια ή σε συνεχόμενες σελίδες, ώστε να φανεί η σύνδεση ή η αντίθεση ανάμεσά τους. Η εικονογράφηση που συνόδευε τα άρθρα ήταν ασπρόμαυρη, με ποικιλία στη μορφή και στο ύφος.

Κάθε τεύχος παρουσίαζε την ίδια βασική δομή: Στις πρώτες σελίδες δημοσιεύονταν τα κείμενα που αφορούσαν στην ιστορία των γυναικών και των γυναικείων κινημάτων. Ακολουθούσε συνήθως (αμέσως μετά ή λίγες σελίδες πιο κάτω) ένα αφιέρωμα. Ύστερα παρουσιάζονταν τα διάφορα θεωρητικά κείμενα και τα άρθρα σχολιασμού, ανάμικτα με λογοτεχνικά κείμενα ή άρθρα σχετικά με την τέχνη. Στις τελευταίες σελίδες δημοσιευόταν υλικό που αποτύπωνε πρόσφατες γυναικείες κινήσεις και κινητοποιήσεις στην Ελλάδα και στο εξωτερικό.

Η τιμή του πρώτου και του δεύτερου τεύχους ήταν 50 δραχμές, των δύο επόμενων 80 δραχμές και του πέμπτου 100 δραχμές. Κάθε τεύχος κυκλοφόρουσε σε 5.000 αντίτυπα.

Τα τρία τεύχη του 1979

Το 1979, χρονιά σχετικής νηνεμίας – αλλά και, όπως θα φαινόταν αργότερα, αφανούς προετοιμασίας εξελίξεων – στο χώρο του γυναικείου κινήματος στην Ελλάδα, κυκλοφόρησαν τρία τεύχη της Σκούπας – ένα τον Ιανουάριο, ένα τον Ιούνιο και ένα τον Δεκέμβριο. Εξετάζοντας διεξοδικά τα κείμενα των

τευχών αυτών μπορούμε να παρακολουθήσουμε την εκδήλωση και εκδίπλωση των αναζητήσεων των γυναικών που συμμετείχαν στη Συντακτική Επιτροπή του περιοδικού και την πορεία που ακολούθησε η συνεργασία τους στη διάρκεια ενός περίπου χρόνου.

Η σειρά με την οποία θα εξετάσουμε τα κείμενα –κατά θεματικές ενότητες– αποτυπώνει σε γενικές γραμμές τον τρόπο παρουσίασης των κειμένων στο περιοδικό. Έτσι, θα δούμε πρώτα τα άρθρα που αφορούν στην ιστορία των γυναικών και του γυναικείου κινήματος και ύστερα όσα θέματα αποτέλεσαν αντικείμενα αφιερωμάτων (έκτρωση - το γυναικείο σώμα, οικιακή εργασία, γυναικεία «φύση» και «διαφορά»). Θα ακολουθήσουν κάποια άλλα θέματα, με τη σειρά που τα συναντούμε στο περιοδικό (βία κατά των γυναικών, η μητριαρχία και μερικά άλλα αντικείμενα ανθρωπολογικής έρευνας, η Ιρανική επανάσταση και οι γυναίκες) και ύστερα τα άρθρα στα οποία σχολιάζονται παράγοντες της ελληνικής πραγματικότητας (τύπος, πολιτικά κόμματα και θεσμοί, γυναικείες οργανώσεις και εκδοτική δραστηριότητα γύρω από τα γυναικεία ζητήματα). Θα τελειώσουμε με την παρουσίαση κειμένων προσωπικού στοχασμού πάνω στη σύγκρουση των γυναικών με τα γυναικεία πρότυπα και την αναζήτηση προσωπικής και πολιτικής ταυτότητας, και με τα δείγματα καλλιτεχνικής έκφρασης και τεχνοκριτικής που πλαισιώναν τα άρθρα του περιοδικού.

Ιστορία των γυναικών και του φεμινισμού

«Σαν υλικό στη γυναικεία ιστορία μπορεί να χρησιμεύσει το οτιδήποτε: μια σιωπή μέσα σε τέσσερεις τοίχους ή μια κραυγή σε κάποια αίθουσα συνεδριάσεων», γράφει στο πρώτο τεύχος της *Σκούπας* η Α. Ψαρρά.²⁰ Δείγματα αυτού του γυναικείου λόγου, που φθάνει στις μέρες μας σαν κραυγή από το παρελθόν, παρουσιάστηκαν στο άνοιγμα καθενός από τα τρία πρώτα τεύχη του περιοδικού.

Στο πρώτο τεύχος υπήρχαν τρία τέτοια άρθρα. Την αρχή έκανε ένα άρθρο με υπέρτιτλο «Παλιά γυναικεία περιοδικά» και τίτλο «*Εφημερίς των Κυριών*» (σ. 5), κάτω από τον οποίο η *Σκούπα* αναδημοσίευσε κείμενα από αυτό «το πρώτο γυναικείο έντυπο που κυκλοφόρησε στην Ελλάδα [και το οποίο] εκδιδόταν απ' το 1887 μέχρι το 1918 απ' την Καλλιρρόη Παρρέν [...]». Το δεύτερο άρθρο, γραμμένο από την Α. Ψαρρά, είχε υπέρτιτλο «Από την ιστορία του γυναικείου κινήματος» και τίτλο «Μια στιγμιαία συνάντηση φεμινισμού και σοσιαλισμού: Η Hubertine Auclert στο Συνέδριο της Μασσαλίας (1879)» (σ. 9), ενώ το τρίτο άρθρο, της Έ. Αβδελά, είχε τίτλο «Αλεξάνδρα Κολλοντάι: Ποιους στόχους έβαλα και τι κατάφερα στη ζωή μου» (σ. 17). Επιδίωξη των δύο τελευταίων άρθρων ήταν να παρουσιάσουν δείγματα του κριτικού λόγου γυναικών που κινήθηκαν στους χώρους του γαλλικού σοσιαλιστικού και του ρωσικού κομμουνιστικού κινήματος αντίστοιχα αλλά και να

δώσουν ένα μέτρο σύγκρισης για τα κείμενα που είχαν επιλεγεί από την *Εφημερίδα των Κυριών*.

Στο δεύτερο τεύχος του περιοδικού δημοσιεύθηκαν και πάλι τρία ιστορικά άρθρα – αυτή τη φορά όλα αναφέρονταν σε ελληνικά κείμενα σχετικά με την ιστορία των γυναικών. Κάτω και πάλι από τον υπέρτιτλο «Παλιά γυναικεία περιοδικά», το άρθρο «Γυναικεία περιοδικά του 19ου αιώνα» (σ. 3) σχολίαζε τα έντυπα *Θάλεια*, *Ευρυδίκη*, *Οικογένεια* και *Πλειάς*. Το υπέγραφε η Α. Ψαρρά, όπως και το επόμενο, που με υπέρτιτλο «Από την ιστορία της γυναικείας αμφισβήτησης» και τίτλο «“Γύναι, ποιήσον ημίν... Κυρία, έμπνευσον ημίν”· Ένα γυναικείο κείμενο του 1871» (σ. 14) παρουσίαζε εκτενέστερα ένα άρθρο από το περιοδικό *Ευρυδίκη*. Την ενότητα έκλεινε άρθρο των Έ. Αβδελά και Γ. Παπαγεωργίου με υπέρτιτλο «Γραπτά γυναικών» και τίτλο «Πίσω από τις τζελουτζίες: Η αυτοβιογραφία της Ελισάβετ Μαρτινέγκου» (σ. 21).²¹

Στο τρίτο τεύχος δημοσιεύθηκε ένα μόνο ιστορικό άρθρο, της Α. Ψαρρά, με τίτλο «Άμα η όρνιθα αρχίσει να λαλή ως πετεινός, σφάξε την αμέσως. Η διαμάχη Ροΐδη - γραφουσών» (σ. 3).

Στα εισαγωγικά τους σημειώματα, οι συντάκτριες των άρθρων επισήμαιναν επανειλημμένα ότι ο σχολιασμός των κειμένων που συνδέονται με την ιστορία των γυναικών στην Ελλάδα ενέχει κινδύνους αναχρονισμών και παρανοήσεων. Έκαναν, όμως, ταυτόχρονα φανερό ότι θεωρούσαν σκόπιμη μια πρώτη έστω παρουσίαση του υλικού που εντόπιζαν.

Το γυναικείο σώμα

«Επιλέξαμε για αφιέρωμα του α΄ τεύχους του περιοδικού μας την έκφραση για δύο λόγους: α) γιατί απασχόλησε την επικαιρότητα με αφορμή την πρόσφατη συζήτηση του σχετικού νομοσχεδίου στη Βουλή και β) γιατί πιστεύουμε ότι εξετάζοντας αυτό το πρόβλημα αποκαλύπτουμε την πολυπλοκότητά του και τη σύνδεσή του με θέματα που εσκεμμένα αντιμετωπίζονται σαν αυτόνομα. Το αφιέρωμα είναι συλλογική δουλειά της συντακτικής επιτροπής.»²² Οι τίτλοι των κειμένων που συμπεριλαμβάνονταν στο αφιέρωμα είναι χαρακτηριστικοί: «Τα πρακτικά της Βουλής ή Ευχαριστούμε, ω αντιπολίτευση, που αγωνίστηκες για να μας βλέπει μόνον ένας ψυχίατρος κι όχι δύο», «Οι γιατροί μιλούν...», «Σε άλλες χώρες της Ευρώπης», «Μητρότητα», «Σεξουαλικότητα», «Κάποιες σκέψεις αντί για επίλογο» (σ. 23-55). Ενδεικτική ως προς τον τρόπο με τον οποίο προσέγγιζαν το θέμα οι γυναίκες της *Σκούπας* είναι η αποστροφή τους: «Η παράνομη έκτρωση αποτελεί σημαντικό στοιχείο της ιστορίας των γυναικών και της εξέγερσής τους».²³ Το αφιέρωμα στην έκφραση ακολούθησε ένα άτιτλο ποίημα που κάθε στροφή του άρχιζε με τη φράση «το σώμα μας» (σ. 56) –και όπου για πρώτη και μοναδική φορά συναντάμε στη *Σκούπα* την υπογραφή Κυβέλη-, και ένα κείμενο της Sally MacIn-

τυπε με τίτλο «Ποιος θέλει παιδιά;» (σ. 57), μεταφρασμένο από το περιοδικό *Questions féministes*.²⁴

Με τη φράση «Το κορμί μας» ξεκινούσε, στο δεύτερο τεύχος, ένα εκτεταμένο κείμενο που, εν είδει αφιερώματος, αποτύπωνε τις κουβέντες των γυναικών της *Σκούπας* γύρω από το γυναικείο σώμα, εισάγοντας μάλιστα τη χρήση ενός ιδιότυπου βιωματικού γυναικείου λόγου, πολύ λίγο γνωστού τότε ακόμα στην Ελλάδα (σ. 33-65). Εμβόλιμα παρουσιάζονταν αποσπάσματα από το *Parole de femme* της Annie Leclerc και από ένα κείμενο της Lea Melandri βασισμένο στις συζητήσεις της ομάδας Col di Lana στο Μιλάνο την περίοδο 1975-77. Στο ίδιο τεύχος, η *Σκούπα* επανερχόταν στο θέμα των εκτρώσεων με το άρθρο «Διεθνής καμπάνια για το δικαίωμα στην έκτρωση» (σ. 102).

Στο τρίτο τεύχος, η Μ. Μητσού έβαλε ένα εντυπωσιακό «Υστερόγραφο σε μια γένηνα» (σ. 55), καταθέτοντας την προσωπική της μαρτυρία-καταπέλτη για την κακοποίηση που υφίσταται το γυναικείο κορμί από την κατεστημένη ιατρική (ειδικά όσον αφορά στη διαδικασία του τοκετού και στη λοχεία), επισημαίνοντας ταυτόχρονα την αποτύπωση της πραγματικότητας αυτής και στον καθιερωμένο λόγο. Το ίδιο τεύχος φιλοξένησε μία ακόμα αναφορά στο θέμα των εκτρώσεων, καθώς το άρθρο «Βάσκες γυναίκες μιλούν για την έκτρωση» (σ. 111) μετέφερε μια συνέντευξη της Ρίκυς Χατζηδήμου (που δεν ανήκε στη Συντακτική Επιτροπή της *Σκούπας*) με μια εκπρόσωπο της Συντονιστικής Επιτροπής των Γυναικείων Οργανώσεων της Χώρας των Βάσκων.

Οικιακή εργασία

«Το θέμα της οικιακής εργασίας το είχαμε αρχικά διαλέξει για το αφιέρωμα αυτού του τεύχους. Στις συζητήσεις που έγιναν αποκαλύφτηκε η ευρύτητά του [...] Κάθε τρόπος παρουσίασης φαινόταν να αλλοιώνει την ουσία του θέματος και να περιορίζει την καθοριστική του σημασία. Γι' αυτό το εγκαταλείψαμε. Το παρακάτω κείμενο είναι κομμάτι από τις συζητήσεις.»²⁵ Αυτά έγραφαν οι συντάκτριες της *Σκούπας* στο δεύτερο τεύχος του περιοδικού, στην εισαγωγή του κειμένου «Οικιακή εργασία» (σ. 74), κάνοντας έτσι μια ακόμα έμμεση αναφορά στον τρόπο εργασίας τους, αλλά και κάποιες πρώτες νύξεις για τις δυσκολίες που συναντούσαν στην καταγραφή των συζητήσεών τους. Όσο για το απόσπασμα από το «Professions for Women» της Virginia Woolf, που προηγείτο (σ. 73), μπορούμε να θεωρήσουμε ότι αποτελούσε ένα είδος εισαγωγής στο θέμα.

Γυναικεία «φύση» και «διαφορά»

Σε μια από τις τελευταίες σελίδες του πρώτου τεύχους του περιοδικού (σ. 85) συναντάμε τα λήμματα «Ανήρ» και «Γυναίκα», μεταφερόμενα από το *Μέγα λεξικόν όλης της Ελληνικής γλώσσης* του Δ. Δημητράκου. Οι συντάκτριες της *Σκούπας* δεν σχολιάζουν, καθώς η απλή παράθεση των λημμάτων αρκεί για

να διαπιστώσει κανείς την υποτίμηση που υφίστανται οι γυναίκες –σε αντιδιαστολή προς τους άντρες– μέσω της γλώσσας αλλά και της λεξικογραφίας. Το τελευταίο κείμενο του ίδιου τεύχους είναι ένας μύθος που «[...] έχει χωριστεί από το Ν. Γ. Πολίτη στο λήμμα “Μύθοι περί πανουργιών των γυναικών” (*Λεξογραφικά Σύμμεικτα*, τόμ. Α΄, Αθήναι 1920, σ. 182-183)».²⁶ Το σχόλιο των συντακτριών της *Σκούπας* συμπυκνώνεται στον τίτλο που επέλεξαν για τη δική τους δημοσίευση του μύθου: «Γυναικεία πανουργία ή αλληλεγγύη; Ένας μύθος» (σ. 88).

Αν το ζήτημα της όλης φιλολογίας που έχει αναπτυχθεί ανά τους αιώνες περί γυναικείας φύσης και διαφοράς θίχτηκε έτσι έμμεσα στο πρώτο τεύχος του περιοδικού, στο τρίτο αναδείχθηκε ως θέμα κεντρικής σημασίας. Αφορμή στάθηκε η δημοσίευση του βιβλίου του Γιάννη Καλιόρη, *Η ισότητα της διαφοράς. Σκέψεις για την ισότητα των φύλων* (2η έκδοση Διογένης, Αθήνα 1979), τον οποίο στο εισαγωγικό «Περί διαφοράς» κείμενό τους (σ. 14) οι συντάκτριες της *Σκούπας* κατηγορούν ότι «επικαλείται απόψεις [Γαλλίδων] γυναικών [...], αλλά έξω ο ίδιος από τις διαδικασίες του κινήματος που γέννησε αυτές τις απόψεις, τις διαστρεβλώνει πολλαπλά και [...] αναπαράγει απλά τον παραδοσιακό αντρικό “λόγο” σχετικά με τη φύση της γυναίκας». Για τις γυναίκες της *Σκούπας*, καθώς στην Ελλάδα «το “κίνημα” που όλοι επικαλούνται ούτε πρακτικές αναδείχνει, ούτε –πόσο μάλλον– θεωρία παράγει», δεν είναι περιέργο που ένα βιβλίο όπως αυτό του Γ. Καλιόρη «έπεσε σαν βόμβα». Είναι ωστόσο ιδιαίτερα σκληρές στη διαπίστωσή τους ότι το βιβλίο «ικανοποίησε –καθησύχασε– ένα φάσμα γυναικών που ξεκινάει από την Κίνηση Δημοκρατικών Γυναικών και καταλήγει στο *Cosmopolitan*».²⁷

Μια πιο διεξοδική εξέταση του όλου θέματος επιχειρούν στο κυρίως κείμενό τους «Η ισότητα της διαφοράς ή Κάνε ό,τι σου λέω, μην κάνεις ό,τι κάνω» (σ. 17). «Η άποψη [που προβάλλεται εκ μέρους όσων υποστηρίζουν ότι οι γυναίκες πρέπει να διεκδικήσουν τη “διαφορά” τους] με λίγα λόγια λέει: η γυναίκα είναι διαφορετική από τον άντρα. Και μάλιστα για έναν επιπλέον λόγο, επειδή έμεινε για λόγους ιστορικούς έξω από την αλλοτρίωση της βιομηχανικής μισθωτής εργασίας και μακριά από την αλλοτρίωση της εξουσίας. Το γυναικείο κίνημα δεν οδηγεί στην απελευθέρωση, αλλά κινδυνεύει να βλάψει άντρες και γυναίκες. Διεκδικεί δικαιώματα που ανήκουν στη λογική του πλέγματος άντρας-εξουσία [... και έτσι] παγιδεύει [τη γυναίκα] στην αντρική λογική, αφαιρώντας της τη δυνατότητα να επιβάλει τη δική της λογική, τη γυναικεία λογική, ώστε να σώσει έτσι και τον άντρα.» Όμως, «ελευθερία της μη εργασίας για τη γυναίκα δεν υπάρχει, όπως δεν υπάρχει για τον άντρα», αντιτείνουν μεταξύ άλλων οι συντάκτριες της *Σκούπας*. Και επιλέον, «η οικονομική ανεξαρτησία μας είναι στοιχειώδης προϋπόθεση για να μπορέσουμε ν’ αρνηθούμε το γυναικείο πρότυπο αυτής της κοινωνίας, πρότυπο που είναι τερατώδες, και αυτό το ξέρουμε οπωσδήποτε καλύτερα εμείς».

Οπότε, «ας μας αφήσουν ήσυχες όλοι οι άντρες που θορυβήθηκαν μήπως μέσα από φεμινιστικές παρεκτροπές χάσουμε τον πολύτιμο εαυτό μας, την άωμη γυναικεία “φύση” μας. Και τι σημαίνει στο κάτω κάτω να μιλάει ένας άντρας για τη χαμένη ή την υπάρχουσα γυναικεία φύση; Πού την ξέρει; Εμείς», αποφαίνονται οι γυναίκες της *Σκούπας*, «νομίζουμε πως η γυναικεία “φύση” μας είναι ιστορική και κοινωνική κατασκευή».²⁸

Στο ίδιο πνεύμα, το άρθρο της Colette Guillaumin «Ζήτημα διαφοράς» (σ. 24), που «αναλύει τα χαρακτηριστικά, τις προοπτικές και τους κινδύνους που περικλείει το σύνθημα “να διεκδικήσουμε τη διαφορά μας”»,²⁹ μεταφρασμένο από το περιοδικό *Questions féministes*,³⁰ κλείνει την ενότητα.

«[...] χωρίς να το συνειδητοποιούμε, επεξεργαζόμασταν μια συγκεκριμένη άποψη, μέσα από την ανάλυση θεμάτων σε σχέση με τη διαφορά, τη γυναικεία φύση, την ισότητα της διαφοράς – ακόμα και μέσα από την ανάλυση της επικαιρότητας» θα έλεγε, αρκετά χρόνια αργότερα, μια από τις γυναίκες της *Σκούπας* σε συζήτηση σχετικά με τον γυναικείο τύπο στην Ελλάδα.³¹

Βία κατά των γυναικών

Γραμμένο σε προσωπικό λόγο, το κείμενο της Ί. Φλωρεντίν «Ο δρόμος», στο πρώτο τεύχος του περιοδικού (σ. 84), καταγράφει πτυχές της σεξουαλικής παρενόχλησης που υφίστανται καθημερινά οι γυναίκες στον δημόσιο χώρο.

Στο δεύτερο τεύχος, το άρθρο της Jalna Hanmer «Βία και κοινωνικός έλεγχος των γυναικών» (σ. 80), μεταφρασμένο από το περιοδικό *Questions féministes*,³² αναλύει θεωρητικά τη λειτουργία της βίας κατά των γυναικών σε κοινωνικό επίπεδο.

«Το να γράφει κανείς και να εξηγήσει τη φύση μιας απαγόρευσης που αφορά την ελευθερία κίνησης των γυναικών δε σημαίνει τη λύση του προβλήματος. Αρχίζει όμως μια συζήτηση [...]», σημείωνε στον επίλογο του δικού της άρθρου η Ί. Φλωρεντίν.³³ Περιορισμένες οι προσδοκίες που αντανακλούν τα λόγια αυτά, όμως δύο χρόνια αργότερα θα ξεκινούσαν και στην Ελλάδα γυναικείες κινητοποιήσεις κατά της βίας και των βιασμών – κινητοποιήσεις που, μάλιστα, έμελλαν να σφραγίσουν την πορεία του τμήματος εκείνου του ελληνικού γυναικείου κινήματος με το οποίο θα συνδεόταν και η ίδια η *Σκούπα* (βλ. κεφάλαιο πιο κάτω «Εξελίξεις στο χώρο του Αυτόνομου Γυναικείου Κινήματος...», σ. 58).

«Μητριαρχία», «γυναικοκρατία» και ανθρωπολογία από την πλευρά των γυναικών

Παράλληλα με τα άρθρα που αναφέρονταν στην ιστορία των γυναικών, η *Σκούπα* υπέδειξε και τη σημασία της ανθρωπολογικής έρευνας για την ανάπτυξη της φεμινιστικής θεωρίας (και αντιστρόφως).

Στο δεύτερο τεύχος δημοσιεύθηκε το άρθρο της Μ. Κονδύλη «Η μητριαρχία, ένας ανδρικός μύθος» (σ. 66). Βασικός ισχυρισμός του κειμένου είναι

ότι έννοιες που πηγάζουν από τον κατεστημένο θεωρητικό και επιστημονικό λόγο –όπως αυτή περί της υποτιθέμενης «γυναικοκρατίας»–, διαποτισμένες καθώς είναι από την ανδροκρατική λογική, ενδέχεται να συνιστούν παγίδες για το γυναικείο κίνημα, ακόμα και όταν εμφανίζονται να το εξυπηρετούν. Κατ' αντιδιαστολή, το άρθρο εξαίρει τη σημασία της φεμινιστικής κριτικής, που αποκαλύπτει τα προβληματικά σημεία και τα κενά του ανδροκρατούμενου λόγου και υποδεικνύει τους δρόμους μέσα από τους οποίους μπορεί να οδηγηθούμε στην απάντηση θεμελιωδών ερωτημάτων, όπως αυτό που αφορά στις «πρωταρχικές αιτίες της φυλετικής ανισότητας».³⁴

Στο τρίτο τεύχος του περιοδικού συναντάμε το άρθρο της Ί. Φλωρεντίνας «Μετανάστευση και αποδιοργάνωση της γαμήλιας αγοράς (Η περίπτωση της Καρπάθου)» (σ. 60), βασισμένο σε ομότιτλο άρθρο του Bernard Vernier που είχε δημοσιευθεί στο περιοδικό *Actes de la recherche en sciences sociales*. Η απουσία φεμινιστικής προσέγγισης στα ιδιότυπα φαινόμενα που περιγράφονται θα πρέπει μάλλον να αποδοθεί στον συγγραφέα του πρωτότυπου άρθρου, μπορούμε όμως να πούμε ότι έμμεσα αναδεικνύει την ανάγκη για μια φεμινιστική ανάλυση του ανθρωπολογικού υλικού που καταγράφεται στον ελληνικό χώρο.

Ιράν: Μια σύγχρονη επανάσταση και οι γυναίκες

Το κείμενο αυτό, που δημοσιεύθηκε στο δεύτερο τεύχος του περιοδικού (σ. 97), γράφτηκε με αφορμή τις διαδηλώσεις των γυναικών στο Ιράν κατά της επιβολής του τσαντόρ. «Ο μαζικός αυτός ξεσηκωμός των Περσίδων θέτει για μια ακόμα φορά το πρόβλημα της συμμετοχής των γυναικών σε στιγμές επαναστατικές, αποδεικνύει τη μοίρα των κατόπιν εορτής γυναικείων διεκδικήσεων κι επιβεβαιώνει την αυταπάτη της άνευ όρων “κοινής πάλης”. Ταυτόχρονα αποτελεί ένα εύγλωττο παράδειγμα για τον τρόπο παρουσίασης – και διαστρέβλωσης– από τα μέσα ενημέρωσης κάθε γυναικείας κινητοποίησης» καταγγέλουν οι συντάκτριες της *Σκούπας*.

Στο μέρος του κειμένου που αναφέρεται στην ιδιαιτερότητα της Ισλαμικής Δημοκρατίας, οι γυναίκες της *Σκούπας* γράφουν: «Το αίτημα “επιστροφή στην παράδοση” αποτελεί συχνά την “επαναστατική απάντηση” στις επιρροές του Δυτικού κόσμου, τις ξενόφερτες συνήθειες, την “αλλοίωση” κάποιων εθνικών χαρακτηριστικών».³⁵ Έτσι και «η επιβολή του τσαντόρ δικαιολογήθηκε ως επαναφορά της παράδοσης που καταπατήθηκε [...] Όμως το τσαντόρ συμβολίζει την εικόνα που έχει το Ισλάμ για τη γυναίκα [...]: γυναίκες ομοιόμορφες, μαυροντυμένες, περιορισμένες, σιωπηλές, παρούσες-απούσες».³⁶

Θέσεις σαν κι αυτές αποκτούν ιδιαίτερη βαρύτητα εφόσον διατυπώνονται από γυναίκες που ζουν σε χώρες της περιφέρειας, όπως η Ελλάδα, όπου ο φεμινισμός κατηγορείται συχνά –και από πολλές πλευρές– ως ξενόφερτος.

Και αυτή είναι μία παράμετρος που θα καθιστούσε πολύ ενδιαφέρουσα την εξέταση των σχετικών με το Ισλάμ απόψεων των γυναικών της *Σκούπας* στο πλαίσιο του σημερινού περί πολυ-πολιτισμικότητας προβληματισμού των φεμινιστριών στις χώρες της Δύσης (και στην Ελλάδα).

Τύπος

Όπως το είχαν κάνει ήδη φανερό με το εισαγωγικό σημείωμά τους στο πρώτο τεύχος του περιοδικού, ως έναν από τους βασικούς ανασταλτικούς παράγοντες για την ανάπτυξη της γυναικείας αμφισβήτησης στην Ελλάδα οι γυναίκες της *Σκούπας* θεωρούσαν τα μέσα μαζικής ενημέρωσης. Δεν ήταν τυχαίες, λοιπόν, οι συχνές αναφορές τους στη στάση του τύπου, ιδιαίτερα σε σχέση με θέματα που βρίσκονταν στην επικαιρότητα.

Στο άρθρο της «Το ιδεολογικό περιεχόμενο του “γυναικείου” τύπου. Μια πρώτη προσέγγιση», που δημοσιεύθηκε στο πρώτο τεύχος του περιοδικού (σ. 66), η Μ. Μητσού εντοπίζει τους τρόπους με τους οποίους τα ευρείας κυκλοφορίας έντυπα που απευθύνονται σε γυναικείο κοινό, παρά τις μεταξύ τους διαφορές, συμμετέχουν από κοινού «στη διατήρηση και διαμόρφωση μιας ορισμένης ιδεολογίας»³⁷ για τις γυναίκες. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα –αν και σχετικά ισοπεδωτική– είναι η ανάλυση των μηχανισμών αφομοίωσης – και εξουδετέρωσης– του φεμινιστικού λόγου από το περιοδικό *Πάνθεον*, που το βλέπουμε την εποχή αυτή να «εισάγει [στην Ελλάδα] το μοντέλο του εκσυγχρονισμένου περιοδικού».³⁸

Παρόμοια φαινόμενα διαστρέβλωσης της γυναικείας αμφισβήτησης ανιχνεύει στα σχετικά με τον φεμινισμό δημοσιεύματα του ημερήσιου τύπου η Μ. Παπαγιαννάκη στο κείμενό της «...και ολίγος φεμινισμός της συμφοράς», που δημοσιεύθηκε στο τρίτο τεύχος της *Σκούπας* (σ. 52). Χαρακτηριστική, τόσο για το περιεχόμενο όσο και για το καυστικό ύφος του κειμένου, είναι η κατακλείδα: «Το φεμινιστικό κίνημα [...] δεν απογειώνεται ούτε κατακημνίζεται από τη μια μέρα στην άλλη και, το κυριότερο, δεν ακολουθεί ευθύγραμμη πορεία μεταβαίνοντας νομοτελειακά στο νεοφεμινισμό και από κει στο μεταφεμινισμό και δεν ξέρουμε πού αλλού ακόμη, για να προσφέρει αβασάνιστα και ευκολοχώνευτα κατεβατά στις μεσαίες σελίδες των εφημερίδων ανάμεσα στις επιστημονικές ανακαλύψεις, τις ιατρικές συμβουλές θεραπείας με νερό του Καματερού και το ποδόσφαιρο».³⁹

Πολιτικά κόμματα και θεσμοί

Ο δεύτερος παράγοντας της δημόσιας ζωής που δέχεται συχνά τα βέλη της κριτικής της *Σκούπας* είναι οι πολιτικοί φορείς και θεσμοί, με τον κυρίαρχο, την εποχή αυτή της έντονης πολιτικοποίησης, ρόλο –και λόγο– τους.

Στο άρθρο της «“Θηλυκό μυαλό στα προβλήματα του Δήμου”: Γυναίκες και δημοτικές εκλογές», που δημοσιεύθηκε στο πρώτο τεύχος του περιοδικού

κού (σ. 74), η Α. Ψαρρά διαπίστωνε ότι τα κόμματα, μέσα από τις διακηρύξεις τους αλλά και –ιδίως– μέσα από το προφίλ των γυναικών υποψηφίων τους, εμφανίστηκαν να προωθούν το νέο πρότυπο γυναίκας, που όμως κάθε άλλο παρά απεκδυόταν τους παραδοσιακούς γυναικείους ρόλους. Εύστοχη – και ιδιαίτερα δηκτική– η επισήμανση ότι στο πλάι αυτού του προτύπου προβλήθηκε και η αγαπητή στους χώρους της αριστεράς μορφή της αγωνίστριας, όπως και εκείνη της ηρωικής μάνας ή συντρόφου του αγωνιστή, η «γυναίκα-περιφερόμενο σύμβολο, αποσεξουαλικοποιημένο και ως εκ τούτου σεβαστό».⁴⁰

Με το εξίσου επίκαιρο, την περίοδο αυτή, ζήτημα των νομικών μεταρρυθμίσεων ασχολήθηκε στο δεύτερο τεύχος της *Σκούπας* η Μ. Παπαγιαννάκη, αντλώντας και από τις ειδικές γνώσεις που διέθετε ως νομικός. Το γεγονός ότι η καταστρατήγηση των γυναικείων δικαιωμάτων στο παρελθόν είχε στηριχτεί από τους νομοθέτες και τους νομοδιδασκάλους (που –όπως φαίνεται από μια σειρά παραθέματα– δεν είχαν διστάσει για το σκοπό αυτό να καταφύγουν σε σοφιστείες και τεχνάσματα), σε συνδυασμό με τη διαπίστωση ότι η υπό συζήτηση προώθηση των σχετικών νομοθετικών μεταρρυθμίσεων γινόταν στην Ελλάδα με την πρωτοβουλία των φορέων του πολιτικού συστήματος –και με γνώμονα τα δικά τους συμφέροντα– και όχι υπό την πίεση και με βάση τις θέσεις ενός γυναικείου κινήματος, στηρίζουν την απόφαση που διατυπώνεται ήδη στον τίτλο του άρθρου, «Ισονομία: Μια ψευδαίσθηση» (σ. 94). Η φράση αυτή, μάλιστα, μοιάζει να συμπυκνώνει τη θέση των γυναικών της *Σκούπας* απέναντι σε «όσες έχουν επιλέξει τη νομική ισότητα σαν κυρίαρχο στόχο κάποιου γυναικείου κινήματος»,⁴¹ δηλαδή τα μέλη των γυναικείων οργανώσεων.

Προσανατολισμένα κυρίως στην κριτική, τα άρθρα αυτά αντιμετωπίζουν με κάπως ισοπεδωτικό τρόπο τους παράγοντες που συμμετέχουν στα φαινόμενα που περιγράφουν, χωρίς ωστόσο αυτό να μειώνει την αξία των παρατηρήσεων που περιέχουν.

Γυναικείες οργανώσεις – Οι αναλύσεις των γυναικείων θεμάτων στην Ελλάδα

Η κριτική της *Σκούπας* απέναντι στις θέσεις των γυναικείων οργανώσεων αναπτύσσεται σταδιακά και διαπλέκεται με το σχολιασμό της σχετικής με τα γυναικεία θέματα εκδοτικής δραστηριότητας στην Ελλάδα.

Στο δεύτερο τεύχος του περιοδικού και κάτω από τον τίτλο «Ξένες δημοσιεύσεις», οι γυναίκες της *Σκούπας* φιλοτέχνησαν μια συρραφή αποσπασμάτων από τα τεύχη 4-7 του περιοδικού της ΟΓΕ *Σύγχρονη Γυναίκα*, με προφανή στόχο να ειρωνευθούν τις ιδέες και τα πρότυπα που προωθούσε η οργάνωση αυτή (σ. 108). Ακολούθουσε ένα δημοσίευμα με τίτλο «Βιβλία για το γυναικείο ζήτημα» (σ. 111). Πρόκειται για μια βιβλιογραφία ανάλογη με εκείνη που είχε δημοσιεύσει και η εφημερίδα *Για την Απελευθέρωση των Γυναι-*

κών: Περιέχει είκοσι έναν τίτλους από «Ελληνικά βιβλία [και άρθρα]», είκοσι οκτώ τίτλους στην κατηγορία «Μεταφράσεις» και οκτώ «Περιοδικά».⁴² Στο εισαγωγικό κείμενο σημειώνονται, ανάμεσα σε άλλα, τα εξής: «Τα τελευταία χρόνια εκδόθηκαν βιβλία για τη γυναίκα στην Ελλάδα, γραμμένα βασικά από γυναίκες νομικούς. Η απουσία γυναικείου κινήματος στον τόπο μας, και άρα η έλλειψη συλλογικής επεξεργασίας των θεμάτων που αφορούν τις γυναίκες, καθορίζουν τη θεματολογία αλλά και τη μεθοδολογία αυτών των βιβλίων. Οι συγγραφείς τους διαλέγουν θέματα της ειδικότητάς τους, αυτό που τις κάνει να γράφουν είναι, κυρίως, η “γνώση” τους και λιγότερο κάποια γυναικεία αμφισβήτηση [...]».⁴³

Τον προβληματισμό τους γύρω από το φαινόμενο αυτό οι συντάκτριες της *Σκούπας* τον συνέχισαν στο τρίτο τεύχος του περιοδικού, στο κείμενο με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Η παρωχημένη επικαιρότητα του ελληνικού φεμινισμού» (σ. 93). Εδώ, τα γραμμένα από Ελληνίδες βιβλία που «παρουσιάζονται σαν πρωτότυπη επιστημονική παραγωγή σχετικά με τη θέση της γυναίκας στην Ελλάδα»⁴⁴ χαρακτηρίζονται ως «αφελή και ευάλωτα, αλλά ταυτόχρονα (κι ίσως γι’ αυτό) τόσο κλειστά και αυτάρκη»⁴⁵ και κατηγορούνται ότι αφενός μεν δρουν ανασταλτικά ως προς την ανάπτυξη σοβαρής φεμινιστικής μελέτης στην Ελλάδα, αφετέρου δε ότι συμβάλλουν στον εφησυχασμό των γυναικών και στην καθήλωση της γυναικείας δράσης σε παραδοσιακές –και ξεπερασμένες– μορφές.

Την άλλη πλευρά του ιδίου νομίσματος αποτελούσαν, κατά τις γυναίκες της *Σκούπας*, οι γυναικείες οργανώσεις, οι οποίες και σχολιάζονται στο δεύτερο μέρος του κειμένου. Ο περί ισότητας λόγος οργανώσεων όπως ο Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας κρίνεται απαρχαιωμένος, ενώ στο λόγο της ΟΓΕ, της ΕΓΕ και της ΚΔΓ διαπιστώνεται έλλειψη ουσιαστικού κριτικού και αναλυτικού περιεχομένου, που αποδίδεται στο γεγονός ότι οι οργανώσεις αυτές, παρά τις μεταξύ τους διαφορές, καθορίζονταν από την τοποθέτησή τους εντός των ορίων κομματικών επιλογών και λογικών.⁴⁶ Με έναν τέτοιο λόγο, αλλά και δράση που «ξεπερνά σε πρωτογονισμό [sic] πολύ παλιότερες φάσεις γυναικείας διαμαρτυρίας»,⁴⁷ οι οργανώσεις συναντούν περιορισμένη απήχηση, πάντα κατά την –εντελώς απορριπτική και πάντως συζητήσιμη– εκτίμηση των γυναικών της *Σκούπας*. Και ενώ για τις ίδιες παραμένει ανοιχτό το θέμα της απουσίας από την Ελλάδα ενός μαζικού γυναικείου κινήματος που θα ανέπτυξε αυθεντικό λόγο και δράση –ένα θέμα που την εξέτασή του αναβάλλουν για ένα αόριστο μέλλον–, προχωρούν στην οπωσδήποτε ενδιαφέρουσα διαπίστωση ότι «οι οργανώσεις συμβάλλουν κι αυτές με τον τρόπο τους, και χρήζοντας εαυτούς εκπροσώπους των γυναικών, στη διαμόρφωση μιας εικόνας φεμινισμού Ελληνικού τύπου, “συγκρατημένου”, χωρίς εξτρεμισμούς, που έχει [...] πάρει από τα ξένα κινήματα αυτά τα στοιχεία που νομίζει πως αξίζουν, πετώντας στην άκρη ότι θεωρούν περιττό, ακραίο».⁴⁸

Στο ίδιο τεύχος της Σκούπας φιλοξενείται το κείμενο «Από τα παιδικά βιβλία σεξουαλικής αγωγής» (σ. 113) της Ελένης Παμπούκη,⁴⁹ η οποία, μέσα από το σχολιασμό μιας κατηγορίας βιβλίων που είχε πρόσφατα κάνει την εμφάνισή της στην ελληνική αγορά, ανιχνεύει τη διαιώνιση των παραδοσιακών προτύπων κάτω από το μανδύα του εκσυγχρονισμού.

Το αμέσως επόμενο δημοσίευμα του τρίτου τεύχους της Σκούπας αφορούσε στην έκδοση του βιβλίου της Άλις Σβάρτσερ *Η μικρή διαφορά και οι μεγάλες της συνέπειες*, με την οποία είχε μόλις κάνει την εμφάνισή της η «Εκδοτική Ομάδα Γυναικών» (ΕΟΓ) (σ. 117), και για την οποία –σε αντίθεση με όλα όσα είδαμε να προηγούνται– μόνο θετικά ήταν τα σχόλια που είχαν να κάνουν οι συντάκτριες του περιοδικού.

Ωστόσο, μεταξύ των δύο ομάδων υπήρχαν σημαντικές διαφορές. Ενώ η Συντακτική Επιτροπή της Σκούπας είχε θελήσει να διαφοροποιήσει τη λειτουργία της από αυτή των γυναικείων ομάδων, βλέπουμε την ΕΟΓ –μέσα από το κείμενο αυτοπαρουσίασής της, το οποίο αναδημοσιεύεται από τη Σκούπα– να δηλώνει τη διάθεσή της για μια συλλογική δουλειά που θα βοηθούσε στη συνειδητοποίηση των ίδιων των μελών της, ενώ εκφράζει ευθέως και την επιθυμία της να συμβάλει στη διαμόρφωση μιας φεμινιστικής θεωρίας απαραίτητης για την ανάπτυξη της πάλης για τη γυναικεία απελευθέρωση στην Ελλάδα. Στο ίδιο κείμενο, η ΕΟΓ δηλώνει ότι δεν εκπροσωπεί μια συγκεκριμένη τάση του φεμινιστικού κινήματος. Όμως σε κάποιο σημείο γράφει: «[...] η πιο πολύτιμη υπηρεσία που μπορεί να προσφέρει ο φεμινισμός στο εργατικό κίνημα είναι να του μεταδώσει μια [...] μέριμνα για μια συνολική κριτική και μια συνολική εξέγερση στην πορεία προς την κατάργηση της βαρβαρότητας, που σε τελευταία ανάλυση –και μόνο σε τελευταία– είναι κοινή για όλους τους καταπιεσμένους».⁵⁰ Δεν θα ήταν ίσως άστοχο να πούμε ότι η διατύπωση αυτή τοποθετεί την ΕΟΓ στο χώρο του σοσιαλιστικού φεμινισμού, αναδεικνύοντας –κατ' αντιδιαστολή– τη σύνδεση των αντίστοιχων προγραμματικών τοποθετήσεων της Σκούπας με τις αντιλήψεις του ριζοσπαστικού φεμινισμού.⁵¹ Το γεγονός ότι η Α. Μοσχονά ανήκε και στις δύο ομάδες πιθανόν σηματοδοτεί την εμφάνιση αποκλίσεων στο εσωτερικό της Συντακτικής Επιτροπής της Σκούπας.

Τέλος, και πάλι στο τρίτο τεύχος του περιοδικού δημοσιεύεται ένα σχόλιο-καταγγελία «Για την κατάσχεση του *Αμφί*» (σ. 119), που αποτελεί την πρώτη αναφορά της Σκούπας σε θέμα σχετικό με την ομοφυλοφιλία. «Στο νέο τεύχος [του *Αμφί*]» η Σκούπα επισημαίνει «το κάλεσμα της ομάδας γυναικών του ΑΚΟΕ, που επιμελήθηκε και το άρθρο “Γιατί λεσβίες;” αναδημοσιευμένο απ' το αγγλικό φεμινιστικό περιοδικό *Spare Rib*, μια πρώτη για τον ελληνικό χώρο παρουσίαση της προβληματικής της γυναικείας ομοφυλοφιλίας».

Το γυναικείο πρότυπο και η γυναικεία αναζήτηση ταυτότητας

Εξετάζοντας τα τίμηματα που είναι αναγκασμένη να καταβάλει μια γυναίκα εφόσον θελήσει να ξεφύγει «από το επιβεβλημένο γυναικείο πρότυπο», η Α. Φραγκουδάκη, στο κείμενό της «Ομορφιά της γυναίκας και ισότητα των φύλων», που δημοσιεύθηκε στο δεύτερο τεύχος της *Σκούπας* (σ. 77), επισήμανε τις ιδιαίτερες επιπτώσεις που έχει για τις γυναίκες η αναγκαστική ταύτιση της θηλυκότητας με την ομορφιά – γεγονός που αφήνει να διαφανεί ποια είναι η εν γένει σκοπιμότητα του γυναικείου προτύπου.

Ανώνυμη θέλησε να μείνει η γυναίκα που στο τρίτο τεύχος της *Σκούπας* (σ. 46), σε ένα κείμενο-ντοκουμέντο για τη γενιά αυτή των ελληνίδων φεμινιστριών, κατέγραψε «...κάποιες σκέψεις...» της πάνω στην πορεία που ακολούθησε η ίδια αναζητώντας την προσωπική και ταυτόχρονα την πολιτική – με την ευρεία έννοια – ταυτότητά της. Έχοντας αναμετρηθεί με τις συνθήκες στους χώρους του σπιτιού, της δουλειάς, της πολιτικής οργάνωσης και των γυναικείων ομάδων καταλήγει: «Ο φεμινισμός δεν είναι πια “ενδιαφέρον”. Είναι “κοσμοθεωρία”, τρόπος ζωής. Είναι το πετσί μου». Και στην κατακλείδα γράφει: «Τι χρώμα και τι υφή έχει το απελευθερωμένο άτομο; Δεν ξέρεις ακριβώς, υποψιάζεσαι και διαισθάνεσαι κι επιθυμείς. Τα ερωτηματικά είναι τεράστια [...] Αλλά έχουν ριζωθεί μέσα μας και κάποιες βεβαιότητες: ότι πέρα απ’ την οικονομική ανεξαρτησία, απ’ την αυτόνομη απόφαση, απ’ την επιθυμητή σχέση [...] κάτι άλλο, μια συλλογικότητα δημιουργείται. Τα σημάδια μιας αλλιώτικης κοινωνικότητας ψηλαφίζονται [...]».⁵²

Λογοτεχνία – Τέχνες

Στα τρία πρώτα τεύχη της *Σκούπας*, το υλικό που εμπεριέχει καλλιτεχνική έκφραση καθώς και τα σχετικά με αυτήν κείμενα δεν συνιστούν ιδιαίτερη ενότητα, αλλά μάλλον πλαισιώνουν και συμπληρώνουν την υπόλοιπη ύλη.

Από μια ιστορία ανδρικής προδοσίας αποτυπώνουν «Η ιστορία του Θησέα» του Paul Nizan, στο πρώτο τεύχος του περιοδικού (σ. 80), και «Ο τελευταίος έρωτας του πρίγκιπα Ζένγκι» της Marguerite Yourcenar, στο τρίτο τεύχος (σ. 38).⁵³ Στο ίδιο τεύχος, κάτω από το όνομα της μεγάλης αγγλίδας συγγραφέως «Adeline Virginia Stephen Woolf» (σ. 78) δημοσιεύονται αποσπάσματα από κείμενά της που αποτυπώνουν εικόνες και στοχασμούς γύρω από τη γυναικεία κατάσταση.⁵⁴ Τέλος, και πάλι στο τρίτο τεύχος, με το κείμενο «Γυναικείες κουβέντες σε αντρικά χέρια» (σ. 102), η Μ. Μητσού κατακεραυνώνει τη μετάφραση του βιβλίου *Parole de femme* της Annie Leclerc από τον Ν. Σιδέρη (*Γυναικείες κουβέντες*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1979), επισημαίνοντας τόσο τις αβλεψίες όσο και την αδυναμία του μεταφραστή να «μεταφέρει στη γλώσσα μας ένα δύσκολο και συχνά προκλητικό λόγο που κηρύσσει ανοιχτά τον πόλεμο στο θεμελιωτικό αντρικό λόγο».⁵⁵

Στο τρίτο τεύχος της *Σκούπας* παρουσιάζεται «Η ζωγράφος Χαρίκλεια Ξενοπούλου» (σ. 74) με μια σειρά από πίνακες και ένα αυτοβιογραφικό της κείμενο, ενώ δημοσιεύεται και το κείμενο του Gilbert Lascault «Η γυναικεία απουσία σ' έναν πίνακα του J. L. David» (σ. 99), μεταφρασμένο από βιβλίο του ίδιου.⁵⁶

Την αντιμετώπιση των γυναικών στις ταινίες «Κραυγή γυναικών», «Αναζητώντας τον μίστερ Γκουντμπάρ» και «Μια νύχτα γεμάτη βροχή» σχολιάζει το κείμενο «Φιλμοκριτική», που δημοσιεύθηκε ανυπόγραφο στο πρώτο τεύχος της *Σκούπας* (σ. 86), ενώ σε μια φεμινιστική ταινία αφορούν τα άρθρα του τρίτου τεύχους «Jeanne Dielman, 23, Quai du Commerce, 1080 Bruxelles (Μια ταινία της Chantal Akerman)» της Janet Bergstrom (σ. 106) και «Από μια συνέντευξη της Akerman με την *Camera Obscura*, το Νοέμβριο του 1976» (σ. 109), και τα δύο μεταφρασμένα από το περιοδικό *Camera Obscura*.⁵⁷

Έχοντας διανύσει ως Συντακτική Επιτροπή κάτι περισσότερο από ένα χρόνο και με τρία τεύχη του περιοδικού στο ενεργητικό τους, οι γυναίκες της *Σκούπας* σε μικρό σημείωμα που δημοσίευσαν στο τρίτο τεύχος (σ. 2) έκαναν λόγο για κάποιες πρακτικές δυσκολίες που αντιμετώπιζαν.⁵⁸

«Η Σκούπα δεν είναι επαγγελματική μας απασχόληση και γι' αυτό καθορίζεται από τον ελεύθερο χρόνο μας συλλογικά», γράφουν. Και συνεχίζουν: «Γεγονός παραμένει πως η "επιτυχία" του περιοδικού είναι πολύ σημαντικό στήριγμα στις προσπάθειές μας». Η επιτυχία αυτή, εκτός από το γεγονός ότι εξασφάλιζε τα οικονομικά μέσα για την κυκλοφορία του περιοδικού, θα πρέπει να αποτελούσε για τις γυναίκες της Συντακτικής Επιτροπής μια έμμεση δικαίωση της αρχικής τους απόφασης να το εκδώσουν.

Η ανάδυση του Αυτόνομου Γυναικείου Κινήματος Το τέταρτο τεύχος της Σκούπας (Ιούλιος 1980)

Με αφορμή μια δέσμη από κυβερνητικά μέτρα, από τα τέλη του 1979 και καθ' όλη τη διάρκεια του ακαδημαϊκού έτους που ακολούθησε, πραγματοποιήθηκαν μια σειρά από φοιτητικές καταλήψεις ανωτέρων και ανωτάτων σχολών, που στόχο τους είχαν να αποτρέψουν την εντατικοποίηση –όπως χαρακτηριζόταν ονομάστηκε– της παιδείας. Το κλίμα αμφισβήτησης που επικράτησε, παρέπεμπε στα πιο ριζοσπαστικά από τα κινήματα εκείνα που είχαν αναπτυχθεί στις χώρες της Δύσης στα τέλη της δεκαετίας του 1960 και στις αρχές της δεκαετίας του 1970. Στο πλαίσιο αυτό, ο πιο προωθημένος φεμινιστικός λόγος συνάντησε πρωτόγνωρη, για τα μέχρι τότε ελληνικά δεδομένα, αποδοχή⁵⁹ και γυναικείες ομάδες άρχισαν να δημιουργούνται η μία μετά την άλλη.

Τον Μάρτιο του 1980, η Επιτροπή Αγώνα για την Αλλαγή του Οικογενειακού Δικαίου (την οποία είχαν σχηματίσει η Κίνηση Δημοκρατικών Γυναικών, η Κίνηση για την Απελευθέρωση των Γυναικών και μερικές αυτόνομες γυναικείες ομάδες)⁶⁰ διοργάνωσε την πρώτη στην Ελλάδα δημόσια εκδήλωση για τη Διεθνή Ημέρα της Γυναίκας.⁶¹ Η εκδήλωση αυτή έδρασε σαν κατάλυτης για τη δημιουργία μια νέας –διευρυμένης– επιτροπής, της Συντονιστικής Επιτροπής Αγώνα Γυναικών. Στόχος της επιτροπής αυτής, στην οποία συμμετείχαν περισσότερες από δεκαπέντε αυτόνομες ομάδες, αρκετές ανεξάρτητες γυναίκες και –μόνος «φορέας»– η ΚΔΓ, θα ήταν «ο συντονισμός των ομάδων σε κινητοποιήσεις γύρω από επίκαιρα θέματα, η ανταλλαγή απόψεων, ο προβληματισμός [...]».⁶²

Μέλος της Συντονιστικής Επιτροπής και η ομάδα της *Σκούπας*, θα σχολιάσει: «Η σύσταση της επιτροπής υπήρξε πολύ σημαντική γιατί μ' αυτήν έσπασε η απομόνωση των ομάδων, αποκαλύφθηκε ο αριθμός τους, και είδαμε για πρώτη φορά τη δυνατότητα που σήμαινε μια τέτοια συσπείρωση γυναικών». «Άξονας αυτής της συσπείρωσης ήταν [...] η αποδοχή της αυτονομίας του γυναικείου ζητήματος», όμως κατά την εκτίμηση της *Σκούπας* μερικά από τα βασικότερα προβλήματα που συνάντησε η επιτροπή κατά τη λειτουργία της προέκυπταν από τις διαφορετικές σε σχέση με την έννοια αυτή αντιλήψεις απόμων και ομάδων.

Η Συντονιστική Επιτροπή εξέτασε το ενδεχόμενο να διατηρηθεί στο επίκεντρο της δράσης των ομάδων το ζήτημα του Οικογενειακού Δικαίου, επικράτησε όμως η άποψη ότι ήταν ανάγκη να αναπτυχθεί μια πιο ευρεία θεματική. Έτσι αποφασίστηκε η προετοιμασία μιας εκδήλωσης για τον Σεπτέμβριο της χρονιάς εκείνης και συγκροτήθηκαν ομάδες εργασίας που θα προετοιμάζαν θέματα όπως η οικογένεια, η μητρότητα, η σεξουαλικότητα, η βία και οι βιασμοί, το ζήτημα της αυτονομίας, ενώ συστάθηκε και μια καλλιτεχνική ομάδα.

Την εποχή αυτή, βεβαίως, κυκλοφόρησαν πολυάριθμες προκηρύξεις και προσούρες από γυναικείες ομάδες, ενώ η Εκδοτική Ομάδα Γυναικών σφράγισε την έκδοση του βιβλίου της Σίλα Ροουμπόθαμ *Στο περιθώριο της ιστορίας. 300 χρόνια γυναικείας καταπίεσης και αγώνων* με μια εκδήλωση-συζήτηση που διοργανώθηκε στον Φιλοπρόοδο Όμιλο Υμηττού, στις 28 Απριλίου του 1980, με τη συνεργασία αυτόνομων γυναικείων ομάδων και καλεσμένη την ίδια τη βρετανίδα συγγραφέα.

Στο μεταξύ, σημαντικές διαστάσεις είχαν λάβει τα προβλήματα που –όπως είχε ήδη διαφανεί– αντιμετώπιζαν οι γυναίκες της *Σκούπας* κατά την προετοιμασία του περιοδικού τους. Σε κείμενό τους, που δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Σφήγγα*, έγραψαν: «Περάσαμε πολλές φάσεις αδυναμίας. Αδυναμία στη συζήτηση, στο γράψιμο, μια αίσθηση κορεσμού, φόβος ότι τα θέματα εξαντλούνται, ότι κινδυνεύουμε να αρχίσουμε τις επαναλήψεις». Για να συ-

νεχίσουν: «Σήμερα τα πράγματα μας παρουσιάζονται τελείως διαφορετικά. Τα προβλήματα (το πρόβλημα) μας φαίνονται ανεξάντλητα – το ίδιο και η διάθεσή μας». ⁶³ Δεν είναι εύκολο να διακρίνουμε κατά πόσο η αισιοδοξία τους στηριζόταν στις γενικότερες εξελίξεις ή (και) σε διεργασίες στο εσωτερικό της ομάδας τους.

Το τέταρτο τεύχος της *Σκούπας* κυκλοφόρησε τον Ιούλιο του 1980. Η δομή στην παρουσίαση των περιεχομένων ακολούθησε σε γενικές γραμμές αυτήν των προηγούμενων τευχών, παρατηρούμε όμως ότι το βάρος – μάλλον όχι τυχαία – δόθηκε σε θέματα σχετικά με την πορεία της φεμινιστικής θεωρίας και πράξης στην Ελλάδα και διεθνώς.

Το τεύχος ανοίγει με το κείμενο της Μ. Κονδύλη «Trotula de Ruggiero: *De mulierum passionibus*» (σ. 3), που αναφέρεται στην προσωπικότητα και το έργο μιας ιταλίδας γιατρού του Μεσαίωνα.

Σε πτυχές και εκφάνσεις του γυναικείου λόγου αναφέρονται τέσσερα κείμενα, με πρώτο το μακροσκελές «Σχόλιο σε όσα γράφονται για το γυναικείο» (σ. 34), που έχει χαρακτήρα αφιερώματος. Ενώ στο προηγούμενο τεύχος οι γυναίκες της *Σκούπας* αναφέρονταν έμμεσα στις αποστάσεις που φαινόταν να τηρούν από τον φεμινισμό οι σοβαρές ελληνίδες επιστημότισσες, εδώ προχωρούν σε έναν απευθείας διάλογο μαζί τους· επισημαίνοντας ότι σε κάθε είδους θεωρητικό ή/και επιστημονικό λόγο εμπεριέχεται πολιτική σημασία, υποστηρίζουν την αξία της φεμινιστικής θεωρίας τόσο αυτής καθ'εαυτήν όσο και στην οργανική της σύνδεση με τον «συλλογικό γυναικείο προβληματισμό» γύρω από το «γυναικείο πρόβλημα». ⁶⁴ Ακολουθεί το κείμενο «Με αφορμή τη “διαμάχη” για το Οικογενειακό Δίκαιο» (σ. 48): η δυσανεξία που εκφράζει εδώ η *Σκούπα* για τη βαρύτητα που είχε δοθεί από φορείς και μέσα μαζικής ενημέρωσης στο θέμα αυτό, θα πρέπει να αντανakλά και τη στάση της ομάδας στη συζήτηση εντός της Συντονιστικής Επιτροπής Αγώνα Γυναικών σχετικά με τα ζητήματα που θα έπρεπε να απασχολήσουν τις γυναικείες ομάδες. Το άρθρο «Οι φλύαρες» (σ. 52) της Geneviève Fraisse, από το βιβλίο *L'histoire sans qualités* ⁶⁵ αναφέρεται στα εμπόδια που συναντά ο δημόσιος λόγος των επαναστατημένων γυναικών – πρόκειται για κείμενο πολύ ενδιαφέρον αλλά και πολύ πυκνό, με κάποιες αναφορές στον μεταμοντερνισμό που θα πρέπει να ήταν δυσπρόσιτες για ένα ευρύτερο αναγνωστικό κοινό στην Ελλάδα. Πιο κάτω, το κείμενο «Για μια ανάλυση της διαφοράς» της Lea Melandri (σ. 78) ⁶⁶ αναφέρεται στη λειτουργία των γυναικείων ομάδων αυτοσυνείδησης και στα οφέλη που προκύπτουν από τη συγκεκριμένη διαδικασία για τις γυναίκες που συμμετέχουν στις ομάδες αυτές αλλά και για το γυναικείο κίνημα γενικότερα.

Σε μορφές της καταπίεσης και εκμετάλλευσης που υφίστανται οι γυναίκες και στους μηχανισμούς που στηρίζουν τα φαινόμενα αυτά αναφέρονται

τρία άλλα άρθρα γραμμένα από γυναίκες της *Σκούπας*: Φ. Ζιώζια / Έ. Αβδελά, «Διαφήμιση και κοινωνική συμπεριφορά. Η αναγωγή της γυναικείας υποταγής σε τελετουργία» (σ. 8)· Α. Ψαρρά / Ί. Φλωρεντίν, «Πορνεία: Συστήματα ρύθμισης και καταστολής» (σ. 17)· Μ. Μητσού, «Στοιχεία για τη γυναικεία εγκληματικότητα» (σ. 67).

Τα διηγήματα της Katherine Mansfield «Η κούραση της Rosabel» (σ. 28)⁶⁷ και της Leonora Carrington «Ο έβδομος ίππος» (σ. 74)⁶⁸ διανθίζουν το τεύχος με λογοτεχνικό λόγο, ενώ ένα δισέλιδο περιέχει μια σειρά από «Αυτοπροσωπογραφίες γυναικών» (σ. 64), αναδημοσιευμένες από το βιβλίο *Women Artists* των Karen Petersen και J. J. Wilson.⁶⁹

Στο τελευταίο μέρος του περιοδικού παρουσιάζονται «Οι πρόσφατες δραστηριότητες στο χώρο του γυναικείου» (σ. 86), με ένα κείμενο καταγραφής και σχολιασμού από τις γυναίκες της *Σκούπας* (αποσπάσματα από το οποίο παραθέσαμε πιο πάνω· βλ. και σημ. 62) και την αναδημοσίευση τριών προκηρύξεων που είχαν κυκλοφορήσει από ομάδες. Ακολουθεί το άρθρο «*Manushi*: Ένα ινδικό γυναικείο περιοδικό» της Λ. Μοσχονά (σ. 92) και το τεύχος κλείνει φιλοξενώντας ένα κείμενο της Αμαλίας Ρουβάλη (που δεν ανήκε στη Συντακτική Επιτροπή της *Σκούπας*) για τις «Γυναίκες της Λατινικής Αμερικής» (σ. 94).

Το περιοδικό Σφίγγα. Φεμινιστικά και άλλα (Ιούλιος 1980)

Ένα νέο γυναικείο περιοδικό εμφανίστηκε τον Ιούλιο του 1980, με τίτλο *Σφίγγα. Φεμινιστικά και άλλα*. Σχεδόν τετράγωνο στο σχήμα (21x24 εκ.), είχε εξώφυλλο σε έντονο φουξία χρώμα, ενενήντα οκτώ πυκνοτυπωμένες σελίδες και τιμή 70 δραχμές. Με το στοιχείο του αυθορμητισμού και του αυτοσχεδιασμού κυρίαρχο τόσο στην εμφάνιση όσο και στο περιεχόμενό του, το έντυπο αποτελεί καθαυτό μια μαρτυρία για το πνεύμα που επικρατούσε την εποχή εκείνη σε πολλές αυτόνομες γυναικείες ομάδες.

«Κάποιες από μας ήρθαν από την παλιά Κίνηση για την Απελευθέρωση της Γυναίκας, κάποιες άλλες από την ομάδα νομικής, πέσαν και μερικές απ' το φεγγάρι...» γράφουν στο εισαγωγικό τους κείμενο οι γυναίκες της *Σφίγγας*.⁷⁰ Με συνεκτικό ιστό τη γυναικεία συνείδηση των μελών της, η ομάδα παρουσιάζεται προγραμματικά ανοιχτή στην πολυφωνία: «Έχουμε πολλές γνώμες, γι' αυτό και μόνο τ' ανυπόγραφα άρθρα εκφράζουν κοινές μας απόψεις. Προερχόμενες από το επί αιώνες πιο στυγνά πατημένο [sic] υλικό του πλανήτη –το γυναικείο μας φύλο– ανακαλύψαμε ότι έχουμε μια βαθειά απέχθεια για την ιδεολογία της ιεραρχίας και τις εξουσιαστικές σχέσεις». Σε πρακτικό επίπεδο, «η τάση μας αυτή βέβαια μας κάνει να τραινάρουμε υπερβολικά πάνω στις διάφορες διαδικασίες, ν' αυτοαμφισβητιόμαστε συνέχεια και καμιά φορά να καταλήγουμε στο άλλο άκρο, της έλλειψης κάθε οργάνωσης».

Όμως η στάση αυτή είχε και θεωρητική – ή μάλλον αντι-θεωρητική – θεμελίωση: «[...] στις προσπάθειές μας να εισχωρήσουμε στο βάθος των αιτίων, βρήκαμε περισσότερες από μια αλήθειες. Ως εκ τούτου δεν μπορούμε να κατεβάσουμε την υπερθεωρία που θα σώσει, θα οδηγήσει κ.τ.λ. Ύστερα, υπάρχει κι ένα πνεύμα μεγάλης κριτικής όλων των “θεωριών”, πράγμα που ενισχύεται από την μεγάλη ποικιλία ηλικίας και προέλευσης που συνθέτει την ομάδα και που την κάνει να διαπιστώνει ότι ο φεμινισμός [...] είναι κάτι πάρα πέρα από μια ιδεολογική αμφισβήτηση [...] είναι πριν απ’ όλα ένας τρόπος ζωής, αφάνταστα δύσκολος [... μέσα στις] εντελώς αντιφεμινιστικές κοινωνικές συνθήκες που μας περιβάλλουν». Έτσι, στα κείμενα του περιοδικού αυτού –όπου κυριαρχεί ο σχολιασμός και η ανάλυση της ελληνικής πραγματικότητας– η πολιτική και φεμινιστική θεωρία χρησιμοποιούνται επικουρικά, στην υπηρεσία ενός λόγου αντιπαράθεσης και εξέγερσης.

Βεβαίως, καθοριστική ήταν για τις γυναίκες της *Σφήγγας* η συμμετοχή τους στα γεγονότα που είχαν μόλις προηγηθεί και οδήγησε στην ανάδυση ενός νέου γυναικείου χώρου. Έτσι, στις πρώτες σελίδες του περιοδικού αποτυπώνονται με φωτογραφίες και κείμενα μερικές από τις σημαντικότερες στιγμές των εξελίξεων αυτών. Στη συνέχεια παρουσιάζονται οι θέσεις και η δράση μιας σειράς από αυτόνομες γυναικείες ομάδες· τα κείμενα αυτά είχαν γράψει οι ίδιες οι ομάδες κατά παράκληση της *Σφήγγας*, που με τον τρόπο αυτό πρόβαλε την πρόθεσή της «το περιοδικό [...] να είναι ανοιχτό σ’ όλες τις γυναικείες ομάδες που υπάρχουν κι όλες τις γυναίκες». Τέλος, με το μακροσκελές κείμενό τους «Για την αυτονομία μας», οι γυναίκες του περιοδικού αναφέρθηκαν σε πτυχές ενός ζητήματος που, όπως είδαμε, αναδείχθηκε σε έννοια-κλειδί κατά το σχηματισμό στην Ελλάδα του χώρου αυτού που, τόσο χαρακτηριστικά, ονομάστηκε Αυτόνομο Γυναικείο Κίνημα.⁷¹

Κατά τα άλλα, στο πλαίσιο της αντιπαράθεσής τους με το περιβάλλον της γυναικείας καταπίεσης, οι γυναίκες της *Σφήγγας* φαίνεται να απέδιδαν ιδιαίτερη σημασία στη σεξουαλική απελευθέρωση των γυναικών, γεγονός που διαφαίνεται από τα κείμενα και τα σχόλια του περιοδικού που αφορούν στην αποενοχοποίηση του γυναικείου σώματος και της γυναικείας σεξουαλικότητας, ετεροφυλόφιλης και ομοφυλόφιλης. Αξιοσημείωτη είναι και η ρητή αναφορά που γίνεται στις «λεσβίες της ομάδας», στο εισαγωγικό κείμενο του τεύχους.

Να αναφέρουμε, τέλος, ότι ανάμεσα στα κείμενα της *Σφήγγας* μερικά ήταν μεταφρασμένα από τα γαλλικά, μεταφέροντας μέσα και από αυτό το έντυπο δείγματα από τον φεμινιστικό λόγο που διατυπωνόταν τα χρόνια εκείνα στη Γαλλία.

Έχοντας κυκλοφορήσει σε 3.000 αντίτυπα, το πρώτο τεύχος της *Σφήγγας* εξαντλήθηκε. Όμως μεταξύ των μελών της ομάδας ανέκυψαν διαφωνίες που, από ένα σημείο και μετά, πήραν προσωπικό χαρακτήρα. Έτσι, το δεύτερο

τεύχος –που ετοιμάστηκε από κάποια μέλη της ομάδας– για λόγους δεοντολογίας δεν εκδόθηκε⁷² και η διαδρομή της *Σφήγγας* σταμάτησε εκεί.

Τα κοινά στοιχεία, αλλά και οι διαφορές ανάμεσα στο λόγο της *Σφήγγας* και εκείνον της *Σκούπας*, μας βάζουν στον πειρασμό να σκεφθούμε πόσο γόνιμη και αποκαλυπτική θα ήταν –εφόσον συνεχιζόταν η παράλληλη πορεία τους– η ανάπτυξη ενός μεταξύ τους διαλόγου ή/και αντιπαράθεσης.

Εξελίξεις στο χώρο του Αυτόνομου Γυναικείου Κινήματος Το πέμπτο τεύχος της Σκούπας (Ιούλιος 1981)

Οι ιδεολογικές διαφορές μεταξύ των γυναικών που συμμετείχαν στη Συντονιστική Επιτροπή Γυναικείου Αγώνα, σε συνδυασμό με τις διαφωνίες που προέκυψαν καθώς προετοιμαζόταν η εκδήλωση για τον Σεπτέμβριο του 1980, οδήγησαν τελικά στη διάλυση της Συντονιστικής Επιτροπής. Παρ' όλα αυτά, με πρωτοβουλία μερικών από τις γυναίκες πραγματοποιήθηκε ένα διήμερο γυναικείων εκδηλώσεων στις 8 και 9 Νοεμβρίου του 1980, στα γραφεία του Συλλόγου Αρχιτεκτόνων: «[...] μερικές συζητήσεις προχώρησαν ικανοποιητικά, ενώ κάποιες άλλες δεν μπόρεσαν να ξεπεράσουν τα προβλήματα επικοινωνίας που προκαλούσε από τη μια ο μεγάλος αριθμός των παρευρισκόμενων γυναικών και από την άλλη το γεγονός ότι οι γυναίκες αυτές δε γνωρίζονταν μεταξύ τους», θα γράψουν αργότερα οι γυναίκες της *Σκούπας*.⁷³

«Την ίδια εποχή», διαβάζουμε στο ίδιο κείμενο, «ορισμένες γυναίκες που [...] θεωρούσαν αναγκαία τη συνέχιση της συνεργασίας των αυτόνομων γυναικείων ομάδων, αποφάσισαν να αποκτήσουν ένα δικό τους στέκι, ένα Σπίτι των Γυναικών, χώρο αντιπαράθεσης απόψεων, δουλειάς, αλλά και διασκέδασης. Για τη δημιουργία του Σπιτιού των Γυναικών (Ρωμανού Μελωδού 4) συνεισέφεραν μεμονωμένες γυναίκες και διάφορες ομάδες», μεταξύ των οποίων ήταν και η ομάδα της *Σκούπας*.⁷⁴ Έναν δικό της γυναικείο χώρο θα δημιουργούσε στα τέλη Νοεμβρίου και η Ομάδα Γυναικών Νομικής.

Όλα αυτά μέσα σε ένα κλίμα που –για να χρησιμοποιήσουμε και πάλι τα λόγια της *Σκούπας*– χαρακτηριζόταν από «αναδίπλωση σε μικρές ομάδες με κάποιο συγκεκριμένο αντικείμενο, έντονη κινητικότητα, εγκατάλειψη της λογικής που επικρατούσε ως πρόσφατα (συνδικαλιστικού τύπου δουλειά προς τα έξω, προσέλκυση άλλων γυναικών), αλλά και μια υπαναχώρηση του “μαχητικού” φεμινισμού και των διεκδικήσεών του». Κατά τη *Σκούπα*, οι κινητοποιήσεις των γυναικείων ομάδων για την Παγκόσμια Ημέρα της Γυναίκας τον Μάρτιο του 1981 υπήρξαν «αρκετά περιορισμένες». Πάντως το γεγονός πως στις 13 Μαρτίου πραγματοποιήθηκαν δύο ξεχωριστές πορείες γυναικών (η μία από την ΟΓΕ και η άλλη από αυτόνομες γυναικείες ομάδες) επισημοποίησε, θα μπορούσαμε να πούμε, τη συγκρότηση δύο ξεχωριστών μετώπων

στο χώρο του γυναικείου κινήματος στην Ελλάδα. Λίγο καιρό αργότερα, η πρώτη νυχτερινή πορεία των αυτόνομων ομάδων ενάντια στη βία και τους βιασμούς⁷⁵ έμελλε να εγκαινιάσει μια σειρά από κινητοποιήσεις που θα έφεραν δυναμικά στο προσκήνιο την ιδιαίτερη οπτική του αυτόνομου γυναικείου χώρου.

Την περίοδο αυτή, μαζί με μια πληθώρα από φυλλάδια και δελτία που κυκλοφόρησαν από γυναικείες ομάδες και οργανώσεις, και ενώ η Εκδοτική Ομάδα Γυναικών συνέχιζε τη δραστηριότητά της, βιβλία με φεμινιστικό περιεχόμενο άρχισαν να εκδίδονται και από αρκετούς εμπορικούς εκδοτικούς οίκους.⁷⁶

Το πέμπτο τεύχος της *Σκούπας* κυκλοφόρησε τον Ιούλιο του 1981, έναν ολόκληρο χρόνο δηλαδή μετά την έκδοση του προηγούμενου. Στο εισαγωγικό τους κείμενο, οι γυναίκες της *Σκούπας* συνδέουν την καθυστέρηση αυτή με τις εξελίξεις που είχαν σημειωθεί στην ομάδα τους:⁷⁷ «[...] ίσως σε σχέση με τις [γενικότερες] εξελίξεις, η λειτουργία της συντακτικής επιτροπής της “Σκούπας” αποδείχθηκε στην πορεία κάπως διαφορετική από ό,τι τη φανταζόμαστε στην αρχή. Ενώ η ύπαρξη της επιτροπής συνδεόταν πάντοτε στενά με το προϊόν της (το περιοδικό), δεν άργησε να παρατηρηθεί και μία σχετική αυτονόμησή της από αυτό». Όλο και μεγαλύτερη βαρύτητα αποκτούσαν οι συζητήσεις, που «λειτουργούσαν πάντοτε ενοποιητικά για την ομάδα και δεν καταγράφονταν ποτέ ή, όταν καταγράφονταν, φτώχαιναν και μας απογοητεύουν», σημειώνουν. Και ενώ εξακολουθούσαν να αναγνωρίζουν ότι το περιοδικό «προσφέρει ερεθίσματα για γράψιμο, μας δίνει τη δυνατότητα να ανταλλάσσουμε απόψεις και να εκφραζόμαστε συλλογικά και ατομικά», η ανάγκη τους «για εμβάθυνση της συζήτησης, για πραγματική λειτουργία ομάδας» –που, μεταξύ των άλλων, ένιωθαν ότι τις έφερνε και πιο κοντά στις υπόλοιπες γυναικείες ομάδες– άρχισε να προσδίδει στην έκδοση του περιοδικού το χαρακτήρα «της ανεπιλημμένης υποχρέωσης (=οι συνδρομητές μας περιμένουν...)». Την επιβράδυνση των ρυθμών έκδοσης του περιοδικού διαδέχθηκε η αμφιβολία: «Ονομάσαμε κρίση (πώς αλλιώς;) την τελευταία αυτή περίοδο της αδυναμίας, της σιωπής, των αδιεξόδων. Πιστεύουμε ότι παρά τις τεράστιες –υποκειμενικές– δυσκολίες βρισκόμαστε πια στη φάση της στοιχειοθέτησής της (ερμηνείας της;)», καταλήγουν.

Το πέμπτο τεύχος ανοίγει με ένα άρθρο της Έ. Αβδελά για «Το κυνήγι των μαγισσών (16ος-17ος αιώνας)» (σ. 5).

Χαρακτήρα αφιερώματος παίρνει, στη συνέχεια, η δημοσίευση τριών κειμένων κάτω από τον τίτλο «Γυναικείες σπουδές και επιστήμη (τρεις απόψεις)» (σ. 13), που μπορούμε να πούμε ότι συνεχίζει την περί φεμινιστικού λόγου αναζήτηση και επιχειρηματολογία της *Σκούπας*, κάνοντας και μια πρώτη εκτεταμένη αναφορά στην προβληματική των γυναικείων σπουδών. Πρό-

κειται για τα κείμενα «Ποιος ξέρει να υπολογίσει τις συνέπειες των ιδεών;» της Rosi Braidotti, μεταφρασμένο από το περιοδικό *Pénélope*, «Γυναικείες σπουδές» και οι παγίδες της ενσωμάτωσης» της Gisela Bock, μεταφρασμένο από το περιοδικό *Alternative*, και «Διατύπωση ενός επιστημονικού Παραδείγματος γυναικείου γένους» της Anna Bravo, μεταφρασμένο από το *Doppia Presenza: Lavoro intellettuale e lavoro per sé*.⁷⁸ Ακολουθεί μια αναφορά στη γερμανίδα φεμινίστρια ιστορικό Ζίγκριντ Μάτσεν-Στέκερτ, που είχε πρόσφατα αυτοκτονήσει (σ. 24), ενώ δύο άλλα κείμενα παρέχουν παραδείγματα φεμινιστικής ανάλυσης από το χώρο της ανθρωπολογίας και της θεωρίας της τέχνης αντίστοιχα: «Η Κοκκινোসκουφίτσα στην προφορική παράδοση» (σ. 23) της Yvonne Verdier, από το περιοδικό *Débat*,⁷⁹ και «Γιατί δεν υπάρχουν μεγάλες καλλιτέχνιδες;» (σ. 55) της Linda Nochlin, από το *Art and Sexual Politics*.⁸⁰ Τέλος, κάτω από τον τίτλο «Τριάντα χρόνια μετά την έκδοση του *Δεύτερου Φύλου*: Μία φεμινιστική συνάντηση στη Νέα Υόρκη» (σ. 73), δημοσιεύονται τέσσερα κείμενα που παρέχουν δείγματα μαχητικής χρήσης του φεμινιστικού λόγου: «Υπάρχει “κόσμος” της γυναίκας; Μερικές σκέψεις γύρω από τον αγώνα για το σώμα μας» της Iris Marion Young, «Κανείς δε γεννιέται γυναίκα» της Monique Wittig, «Ελευθερία αναπαραγωγής: Πέρα από “το δικαίωμα των γυναικών να διαλέγουν”» της Rosalind Pollack Petchesky και «Πώς η σχέση μητέρας/κόρης επηρεάζει το θέμα της απελευθέρωσης των γυναικών» της Manuela Fraire.

Στο κείμενο «Εργασία: λύση των προβλημάτων ή αφετηρία του προβληματισμού;» (σ. 50) καταγράφονται οι σκέψεις των γυναικών της *Σκούπας* γύρω από ένα θέμα που ολοφάνερα τις απασχολούσε και προσωπικά. Να σημειώσουμε ότι αποτυπώνεται εδώ μια αναζήτηση χωρίς εμφανείς διεξόδους, χωρίς πειστικές προτάσεις, ένα θέμα από αυτά στα οποία ο κριτικός λόγος μοιάζει να εξαντλεί τις δυνατότητές του και να αφήνει εκτεθειμένα τα υποκείμενά του (που στην προκειμένη περίπτωση δεν είναι άλλα από τις ίδιες τις γυναίκες της *Σκούπας*).

Κάτω από τον τίτλο «Christa Wolf» (σ. 40) δημοσιεύεται ένα κείμενο που παρουσιάζει το έργο της συγγραφέως και στη συνέχεια δύο κεφάλαια από το βιβλίο της *Μοιρασμένος ουρανός*.⁸¹

Τα υπόλοιπα κείμενα αποτυπώνουν πτυχές της προβληματικής που αναπτύσσεται την εποχή αυτή στους χώρους του γυναικείου κινήματος, στην Ελλάδα και αλλού. Στο άρθρο «Η φωνή του κυρίου τους» (σ. 69) η Μ. Παπαγιαννάκη ανανεώνει την κριτική απέναντι στην πατερναλιστική –και αποπροσανατολιστική– έναντι του φεμινισμού στάση μερίδας του προοδευτικού λεγόμενου τύπου στην Ελλάδα, όπως και τη δράση των ποικίλων καθοδηγούμενων γυναικείων σωματείων, οργανώσεων και φορέων.⁸² Ένα άρθρο της Μ. Κονδύλη παρουσιάζει «Τα δημοψηφίσματα για την έκτρωση στην Ιταλία» (σ. 84), ενώ «Ένα γράμμα από το Βέλγιο» (σ. 87) υπογεγραμμένο από

την Dominique Misson δίνει μια εικόνα από τη φεμινιστική δράση στη δυτικοευρωπαϊκή αυτή χώρα. Κάτω από τον τίτλο «Χρονικό» (σ. 90) παρουσιάζονται οι εξελίξεις στον αυτόνομο γυναικείο χώρο στην Ελλάδα, με ένα κείμενο γραμμένο από τις συντάκτριες της *Σκούπας* (αποσπάσματα από το οποίο παραθέσαμε προηγουμένως· βλ. και σημ. 73) και μια σειρά από προκηρύξεις αυτόνομων γυναικείων ομάδων. Το τεύχος κλείνει παρουσιάζοντας την «Ομάδα Γυναικών Νομικής» (σ. 97), με την αναδημοσίευση μερικών κειμένων από το *Δελτίο* της.

Η διάλυση της Συντακτικής Επιτροπής της Σκούπας

Όπως είδαμε, κατά την έκδοσή των τριών τευχών στον πρώτο χρόνο της λειτουργίας της, η Συντακτική Επιτροπή της *Σκούπας* είχε αντιμετωπίσει κάποια πρακτικά –κυρίως– προβλήματα. Τον επόμενο χρόνο, καθώς το κέντρο βάρους μετακινήθηκε στη λειτουργία της ομάδας –πλέον– των γυναικών της *Σκούπας*, βαρύτητα απέκτησαν τα ζητήματα που αφορούσαν στη σχέση αυτών που την αποτελούσαν, τόσο μεταξύ τους όσο και με το περιβάλλον. Με τη συμπλήρωση τριών περίπου χρόνων, οι φυγόκεντρες τάσεις που αναπτύχθηκαν, αποδείχθηκαν καθοριστικές.

«Η διάλυσή μας έμοιαζε με των άλλων ομάδων», θα έλεγε μια από τις γυναίκες της *Σκούπας* αρκετά χρόνια αργότερα. Για να συνεχίσει: «Επειδή περνούσαμε τότε πολύ άσκημα, δεν θελήσαμε να βγάλουμε προς τα έξω τι έγινε». Και οι αιτίες; Σύμφωνα με μιαν άλλη γυναίκα: «Οι διαφορές ήταν ψήγματα, οι δυναμικές όμως πολύ έντονες. Τα προβλήματα που μας οδήγησαν να σταματήσουμε ήταν και ιδεολογικά και προσωπικά...».⁸³

Οι δυναμικές αυτές που αναπτύχθηκαν, θα πρέπει όντως να οφείλονταν κατά ένα μέρος στις τριβές που παρατηρούνται αναπόφευκτα στο πλαίσιο κάθε ομάδας. Ωστόσο, φαίνεται να οξύνθηκαν και από τις διαφορετικές κατευθύνσεις που, από ένα σημείο και μετά, μοιάζει να πήραν τα μέλη της ομάδας, όσον αφορά την προσωπική τους ζωή ή/και την εμπλοκή τους με το γυναικείο κίνημα και τα κοινά εν γένει. Έτσι, για «παραμέτρους διαφοροποιημένης κοινωνικοποίησης», που συνέβαλαν στο να αναπτυχθούν προσωπικές συγκρούσεις «ως προς το φεμινιστικό αιτούμενο της κάθε πλευράς», κάνει λόγο μια από τις γυναίκες της ομάδας,⁸⁴ ενώ «λανθάνοντα κάποιοι ανταγωνισμό [περί] φεμινιστικής καθαρότητας ή ορθότητας» εντοπίζει μια άλλη στη βάση της έντασης που δημιουργήθηκε. Παράλληλα, διαφορετικές φαίνεται ότι ήταν και οι εκτιμήσεις που έκαναν οι γυναίκες της ομάδας σχετικά με το ίδιο το αρχικό αντικείμενό τους, δηλαδή το περιοδικό· ενδεικτικά αναφέρουμε ότι μια από αυτές αναφέρει, ως αδυναμία του εντύπου, ότι «απευθυνόταν σε μικρό αριθμό γυναικών, κυρίως διανοουμένων», ενώ μια άλλη αποτιμά ως αρετή του την «ανταπόκριση στο κοινό».

Οι εντάσεις που δημιουργήθηκαν κάτω από το βάρος των διαφοροποιήσεων αυτών οδήγησαν εν τέλει στη διάλυση της Συντακτικής Επιτροπής και στη διακοπή της έκδοσης της *Σκούπας*. Στη συνέχεια, πολλές από τις γυναίκες της ομάδας θα εξακολουθούσαν να δραστηριοποιούνται γύρω από τα γυναικεία θέματα συμμετέχοντας σε διάφορες άλλες γυναικείες πρωτοβουλίες.⁸⁵

Φεμινιστική θεωρία και πράξη: Η Σκούπα και οι Άλλες

Το προσωπικό τους ενδιαφέρον να εξερευνήσουν τους χώρους της γυναικείας αμφισβήτησης αλλά και να διατυπώσουν έναν γυναικείο λόγο σε σχέση με την ελληνική πραγματικότητα έφερε σε επαφή μεταξύ τους τις γυναίκες που θα συγκροτούσαν τη Συντακτική Επιτροπή της *Σκούπας*. Τη δραστηριότητά τους όμως αυτή συνέδεαν και με μια βαθύτερη επιθυμία τους, που αφορούσε στη γενικότερη ανάπτυξη της γυναικείας αμφισβήτησης στην Ελλάδα. «Εκεί που υπάρχει αναπτυσσόμενο γυναικείο κίνημα οι γυναίκες επέβαλαν το δικαίωμά τους στο λόγο και [...] οδήγησαν σε μια διαφορετική θεώρηση των πραγμάτων», έγραφαν στο εισαγωγικό κείμενό τους, στο πρώτο τεύχος του περιοδικού. Καθώς όμως, κατά την εκτίμησή τους, απουσίαζε από την Ελλάδα ένα τέτοιο κίνημα, προχωρούσαν στην έκδοση του περιοδικού ελπίζοντας ότι –αντίστροφα– η παρουσίαση πτυχών του φεμινιστικού λόγου στο γυναικείο –κατά κύριο λόγο– κοινό θα συντελούσε στην ανάδυση ουσιαστικής φεμινιστικής αμφισβήτησης εντός της ελληνικής πραγματικότητας.

Τα κείμενα, λοιπόν, που δημοσιεύθηκαν στο περιοδικό –και που άπτονταν ποικίλων τομέων της σκέψης, της επιστήμης και της καλλιτεχνικής δημιουργίας (ιστορία, ανθρωπολογία, κοινωνική και πολιτική ανάλυση, λογοτεχνία και λογοτεχνική κριτική, τέχνες και τεχνοκριτική, φεμινιστική θεωρία και γυναικείες σπουδές)– απέρρεαν κατά μέγα μέρος από τις προσωπικές αναζητήσεις των γυναικών της Συντακτικής Επιτροπής. Βασικός άξονας των αναζητήσεων αυτών ήταν η διερεύνηση των γυναικείων και ανδρικών προτύπων και των ιδεολογικών και ψυχολογικών εκείνων μηχανισμών που τα αναπαράγουν και τα στηρίζουν. Ωστόσο, στα κείμενα που αφορούσαν στην τρέχουσα ελληνική πραγματικότητα, και στα οποία ο λόγος της *Σκούπας* ήταν πιο «εμπειρικός», το βάρος της ανάλυσης δόθηκε –αναπόφευκτα;– στην κατάδειξη παραγόντων της δημόσιας ζωής που φαινόταν να πρωτοστατούν στη διαίωνιση της ιδεολογίας της γυναικείας καταπίεσης και εκμετάλλευσης στην Ελλάδα – με προεξάρχοντες τους πολιτικούς φορείς (των γυναικείων οργανώσεων περιλαμβανομένων) και τον Τύπο.

Στο αναγνωστικό κοινό, τα δημοσιεύματα της *Σκούπας* πρόσφεραν κατ' αρχάς μια θεματολογία πλούσια σε ερεθίσματα. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, τα κείμενα αυτά –που βέβαια δεν απέφευγαν πάντοτε τις δυσνόητες διατυπώσεις ή τις παγίδες των γενικεύσεων και της υπεραπλούστευσης (εν μέρει ανα-

πόφευκτες στα πρώτα βήματα μιας νέας θεωρητικής οπτικής)–, με την έκταση και το εύρος της ανάλυσης και της κριτικής που επιχειρούσαν, αναδείκνυαν τη δυναμική και την εμβέλεια του φεμινιστικού λόγου τόσο μεταξύ των φεμινιστριών όσο και σε έναν ευρύτερο χώρο πολιτικού και θεωρητικού στοχασμού στην Ελλάδα.⁸⁶

Στις σελίδες της *Σκούπας* δεν συναντάμε άμεσες προτάσεις περί του πρακτέου. Το γεγονός αυτό μπορεί κατά ένα μέρος να αποδοθεί στην αρχική πεποίθηση των συντακτριών του περιοδικού ότι δεν διαγράφονταν στον ορίζοντα οι προϋποθέσεις για τη δημιουργία ενός σύγχρονου ελληνικού γυναικείου κινήματος. Τα γεγονότα φάνηκαν στη συνέχεια να ανατρέπουν την εικόνα αυτή, και τότε ωστόσο η *Σκούπα* δεν μπόρεσε να προχωρήσει ούτε σε μια νέα –και σε βάθος– εκτίμηση των περί το γυναικείο ελληνικό κίνημα παραγόντων ούτε σε κάποιες δυναμικές πολιτικές προτάσεις στην προοπτική ανάπτυξης του κινήματος αυτού – γεγονός που αναμφισβήτητα εγγράφεται στις αδυναμίες του εντύπου. Σε αντιστάθμισμα, βέβαια, η *Σκούπα* πρόβαλε ένα σημαντικό μέρος από τη θεματική και τις τακτικές παλαιότερων και νεότερων γυναικείων αγώνων, που θα μπορούσαν να αποτελέσουν πηγές έμπνευσης για την ανάπτυξη αντίστοιχης γυναικείας δράσης.

Όπως είδαμε, οι απόψεις περί ιδιαιτερότητας του γυναικείου ζητήματος και αυτονομίας του γυναικείου κινήματος είχαν διατυπωθεί στην Ελλάδα αρκετό καιρό πριν από την εμφάνιση της *Σκούπας*. Οπωσδήποτε, πάντως, ο λόγος της *Σκούπας* υποστήριξε δυναμικά και ποικιλότροπα τις αντιλήψεις αυτές και μάλιστα στην κρίσιμη περίοδο της ανάδυσης και διαμόρφωσης –πάνω σε αυτές ακριβώς τις αρχές– του ριζοσπαστικού εκείνου ρεύματος που στην Ελλάδα ονομάστηκε Αυτόνομο Γυναικείο Κίνημα.

Αντίθετα, η ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα –και βαρύνουσα για τις ίδιες τις γυναίκες της *Σκούπας*– επιχειρηματολογία τους εναντίον της «“διεκδίκησης” της διαφοράς από τη μεριά των γυναικών»⁸⁷ (που εξαρχής φάνηκε να αφορά ένα μάλλον συγκεκριμένο κοινό αριστερών –και γαλλοτραφών– διανοουμένων) δεν μοιάζει να συναντήθηκε με τους βασικούς την περίοδο εκείνη προβληματισμούς των γυναικών στην Ελλάδα. Το ίδιο περιορισμένη απήχηση έμελλε να έχει η αναζήτηση των συντακτριών του περιοδικού περί γυναικείου λόγου (ενός λόγου που, σημειώνουμε, η *Σκούπα* δείχνει να αντιλαμβάνεται και να προβάλλει όχι –βέβαια– ως επακόλουθο μιας υποτιθέμενης γυναικείας φύσης, αλλά ως μια διά του λόγου απόπειρα ανατροπής των καθιερωμένων μηχανισμών σκέψης και έκφρασης από την πλευρά των γυναικών). Οι τοποθετήσεις αυτές, που γίνονταν σε άμεση αναφορά προς τους προβληματισμούς που αναπτύσσονταν από τις φεμινίστριες άλλων χωρών, και ιδιαίτερα της Γαλλίας, σηματοδοτούν κάποιες από τις αποστάσεις που υπήρχαν, πιθανότατα εξαρχής, ανάμεσα στο λόγο της *Σκούπας* και εκείνον κάποιων άλλων γυναικείων ομάδων της εποχής.

Η όλη αναζήτηση γύρω από τους χώρους της φεμινιστικής ανάλυσης και κριτικής, που οι συντάκτριες της *Σκούπας* είχαν ξεκινήσει με αφορμή και επίκεντρο την έκδοση του περιοδικού, δεν άργησε να πάρει συλλογική μορφή, προσδίδοντας στη Συντακτική Επιτροπή –αντίθετα με τις αρχικές προσδοκίες και προθέσεις τους– το χαρακτήρα γυναικείας ομάδας. Έτσι, για τις γυναίκες της *Σκούπας*, η ενασχόλησή τους με τη φεμινιστική θεωρία αποτέλεσε βασικό όχημα για την ανάπτυξη γυναικείας συλλογικότητας και αλληλεγγύης.

Ωστόσο, διαφορετική –αν όχι αντίθετη– έμελλε να είναι η σχέση που θα ανέπτυξε με τη θεωρία η πλειονότητα των υπόλοιπων ομάδων του Αυτόνομου Γυναικείου Κινήματος, για λόγους μερικούς από τους οποίους θα προσπαθήσουμε στη συνέχεια να σκιαγραφήσουμε.

Ως γνωστόν, τη σκηνή του δημόσιου βίου είχε από την εποχή της μεταπολίτευσης κατακλύσει ο –ανδροκρατούμενος και ανδροκρατικός– λόγος των πολιτικών σχηματισμών, που ιδιαίτερα στο χώρο της αριστεράς έπαιρνε τη μορφή σχοινοτενών θεωρητικών τοποθετήσεων-αντιπαραθέσεων μεταξύ των ποικίλων οργανώσεων και παρατάξεων. Εμφορούμενες από το πνεύμα συνολικής αμφισβήτησης έναντι τόσο του περιεχομένου όσο και της μορφής του λόγου αυτού –καθώς και της αντίληψης περί πρωτοπορίας που τον συνόδευε–, πολλές από τις γυναίκες που συμμετείχαν στις ομάδες του υπό εκκώλαψη Αυτόνομου Γυναικείου Κινήματος ενστερνίστηκαν μιαν εφεκτική έναντι των «θεωριών» στάση, την οποία και είδαμε να διαγράφεται στις τοποθετήσεις της *Σφίγγας*.

Όμως υπήρχαν και παράγοντες στο εσωτερικό του αυτόνομου γυναικείου χώρου που δρούσαν ανασχετικά ως προς μια συλλογική ενασχόληση με τη φεμινιστική θεωρία. Κατ' αρχάς, στο πλαίσιο της Συντονιστικής Επιτροπής των ομάδων, και ενώ είχε γίνει φανερό ότι υπήρχαν διαφορετικές «απόψεις, λανθάνουσες ή υπό διαμόρφωση», «η αγωνία για το αδιέξοδο που ήταν δυνατό να δημιουργήσουν ενδεχόμενες διαφωνίες σε επιμέρους θέματα και ο κίνδυνος διάλυσης» οδήγησαν –μέσα και από «συνδικαλιστικού τύπου συζητήσεις»– στην αποσιώπηση των διαφορών αυτών – μια τακτική που, όπως είχε προβλέψει και η *Σκούπα*, κάθε άλλο παρά τελεσφόρα αποδείχθηκε.⁸⁸ Αλλά και μετά τη διάλυση της Συντονιστικής Επιτροπής, και ενώ η δημιουργία του Σπιτιού των Γυναικών έδινε νέο προσανατολισμό και περιεχόμενο στη συνοχή του αυτόνομου γυναικείου χώρου, δεν ευνοήθηκε ο διάλογος καθώς, όπως επισήμανε και η *Σκούπα*,⁸⁹ οι γυναίκες στράφηκαν προς το εσωτερικό των ομάδων τους, στο πλαίσιο των οποίων και επεξεργάζονταν τους όποιους προβληματισμούς τους.

Το ρόλο της πρωτοπορίας είχαν με τον δικό τους τρόπο αποποιηθεί και οι συντάκτριες της *Σκούπας* (έτσι, μάλιστα, θα μπορούσαμε να ερμηνεύσουμε ότι από τα κείμενά τους λείπει ο εκλαϊκευτικός χαρακτήρας, που ίσως θα

είχε προσθέσει στην αναγνωσιμότητά τους). Οπωσδήποτε, όμως, οι γυναίκες της *Σκούπας*, σύμφωνα και με τη μαρτυρία μιας από αυτές, βρέθηκαν να κινούνται «ενάντια στην τάση [που κυριάρχησε την περίοδο εκείνη] στο κίνημα, την αντι-επιστημονική, αντι-λογική, αντι-ανδροκρατικής λογικής και ορθολογισμού».⁹⁰ Μάλιστα, όπως είδαμε, μέσα από κάποια δημοσιεύματά τους στράφηκαν, θα λέγαμε, και εκτός κινήματος, απευθυνόμενες προς τις γυναίκες που ανήκαν τότε στους χώρους του λόγου και της επιστήμης στην Ελλάδα, ελπίζοντας να τις προσεταιριστούν στην υπόθεση του φεμινιστικού λόγου. Όμως, η μικρή—όχι τόσο σε έκταση όσο σε βάθος—διάδοση της κριτικής αμφισβήτησης στους χώρους της ελληνικής διανόησης και πολιτικής (του γυναικείου κινήματος περιλαμβανομένου), σε συνδυασμό με την ούτως ή άλλως περιορισμένη ανάπτυξη και παρέμβαση του επιστημονικού και θεωρητικού λόγου στον δημόσιο βίο της Ελλάδας, έθεταν συγκεκριμένα, την εποχή εκείνη, όρια στη δυνατότητα ανάπτυξης του φεμινιστικού λόγου. Οι επιπτώσεις της αδυναμίας αυτής στην πορεία και στις τύχες του Αυτόνομου Γυναικείου Κινήματος είναι θέμα που σίγουρα αξίζει να ερευνηθεί.

Απορρίπτοντας εξαρχής και παντελώς την πολιτική και τις ιδέες των γυναικείων οργανώσεων, η *Σκούπα* συνδέθηκε με τον ανοιχτό στις νέες αντιλήψεις χώρο του Αυτόνομου Γυναικείου Κινήματος. Οι γυναίκες της ομάδας συμμετείχαν στις συλλογικές διαδικασίες και συζητήσεις των αυτόνομων γυναικείων ομάδων και στη συνέχεια κατέγραφαν και σχολίαζαν—με ιδιαίτερα ήπιο, σχεδόν διστακτικό τρόπο—τις εξελίξεις, σε κείμενα που δημοσίευαν στο περιοδικό τους. Πάντως η ιδιαιτερότητα της ομάδας τους—που οφειλόταν, όπως είδαμε, σε πολλούς λόγους και που, πάντως, οι ίδιες τη συνέδεαν τότε με την έκδοση του περιοδικού—έμοιαζε να «την απομακρύνει από τις υπόλοιπες γυναικείες ομάδες», όπως διαπίστωναν οι συντάκτριες της *Σκούπας* στο εισαγωγικό κείμενο του τελευταίου τεύχους⁹¹—γεγονός που σίγουρα έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη διάλυση της ομάδας και τη διακοπή της έκδοσης.

Στα χρόνια που ακολούθησαν, η φήμη της *Σκούπας*—τόσο στο χώρο του Αυτόνομου Γυναικείου Κινήματος όσο και ευρύτερα—εδραιώθηκε, και αυτό για δύο κυρίως λόγους: αφενός γιατί με τη συνεχιζόμενη παρουσία της—το τελευταίο τεύχος της κυκλοφορούσε για καιρό στα ράφια των βιβλιοπωλείων, ενώ συχνά τα κείμενά της χρησιμοποιούνταν «βιβλιογραφικά»⁹²—λειτούργουσε ως διαβεβαίωση για τη σοβαρότητα των θεμάτων που διαπλέκονταν με τον φεμινισμό (και για τη σοβαρότητα των γυναικών που καταπιάνονταν με αυτόν!)· αφετέρου, γιατί με τα πρωτότυπα άρθρα της—και ιδιαίτερα με αυτά που αφορούσαν στην ιστορία των γυναικών—σηματοδότησε την αφηγηρία της φεμινιστικής έρευνας στην Ελλάδα—μιας έρευνας που μέσα στα επό-

μενα χρόνια άρχισε να αποτυπώνεται σε ποικίλες επιστημονικές εργασίες και εκδόσεις.

Μιαν ιδιαίτερη πρακτική της *Σκούπας*, την καταγραφή των εξελίξεων στον γυναικείο χώρο με κείμενα-χρονικά και με την αναδημοσίευση πρωτότυπου υλικού από τη δράση των γυναικών, θα συνέχιζε το έντυπο *Δίνη*, *φεμινιστικό περιοδικό*, που τον Δεκέμβριο του 1986 παρέλαβε, τρόπον τινά, από τη *Σκούπα* τη σκυτάλη του κατεξοχήν θεωρητικού φεμινιστικού περιοδικού στην Ελλάδα. Στην πρώτη αυτή περίοδο της έκδοσής της, η *Δίνη* (στη συντακτική επιτροπή της οποίας, όπως είπαμε, συναντάμε αρκετές από τις γυναίκες της *Σκούπας*) πραγματοποίησε ένα χαρακτηριστικό, για την εποχή της, άνοιγμα προς το λόγο που διατυπωνόταν γενικότερα εντός του αυτόνομου – πάντα– γυναικείου χώρου, προσδιορίζοντας μάλιστα εαυτήν ως «[...] ένα βήμα που θα παρουσιάζει τη δράση, θα εκφράζει την οπτική και θα συμβάλλει στον προβληματισμό του αυτόνομου γυναικείου κινήματος».⁹³

Στις μέρες μας, με την υποχώρηση του γυναικείου κινήματος αλλά και με την πάντοτε υπαρκτή ανάγκη για την ανάπτυξη φεμινιστικής θεωρίας στην Ελλάδα, οι αρχικές επιδιώξεις, οι προσδοκίες, η πορεία αλλά και τα –ενδογενή και εξωγενή– εμπόδια που συνάντησε η *Σκούπα* φαίνεται να αποκτούν εκ νέου επικαιρότητα.

Όπως υπέδειξε η ίδια η *Σκούπα*, η διαπλοκή του γυναικείου λόγου με την πράξη, αλλά και η διάσταση που αποκτά η ίδια η διατύπωση του γυναικείου λόγου ως πράξη είναι ζητήματα που αποκτούν ιδιαίτερη χροιά και βαρύτητα όταν εξετάζονται υπό το πρίσμα της γυναικείας αμφισβήτησης. Σε αυτή την κατεύθυνση επιδίωξε να κινηθεί η παρούσα ανάγνωση της *Σκούπας*, η οποία κατατίθεται εδώ, με όλες τις ατέλειες και τα σφάλματα που πιθανόν περιέχει, ως μια μαρτυρία για τον πλούτο που –σύμφωνα με μιαν ακόμα πεποίθηση της *Σκούπας*– παρέχει η μελέτη της ιστορίας και του λόγου των γυναικών.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Οπωσδήποτε δεν θα πρέπει να αγνοείται το γεγονός ότι ανάμεσα στις μεγαλύτερες γυναίκες που έγιναν μέλη της Κίνησης Δημοκρατικών Γυναικών, κάποιες είχαν επίσης συμμετάσχει και σε γυναικείες οργανώσεις της προδικτατορικής περιόδου, όπως η Πανελλαδική Ένωση Γυναικών κ.ά.
2. Βλ. σχετικά τη μαρτυρία της Ευτυχίας Λεοντίδου στο κείμενό της «Μια γυναικεία ομάδα χωρίς όνομα μέσα στα χρόνια της δικτατορίας» στο Ε. Λεοντίδου / S. Ammer (επιμ.), *Η Ελλάδα των γυναικών. Διαδρομές στο χώρο και το χρόνο*, Εναλλακτικές Εκδόσεις / Γαία 1, Αθήνα 1992, σ. 64-66. Μερικές από τις ομάδες που δημιουργήθηκαν μετά την πτώση της δικτατορίας, όπως η Ομάδα Γυναικών Νομικής (1976), η Ομάδα Φοιτητριών Ιατρικής (1978), η Ομάδα Φοιτητριών Βιολογικού (1978) κ.ά., παρουσιάζονται με κείμενά τους στο περιοδικό *Σφήγγα. Φεμινιστικά και άλλα* 1 (Ιούλιος 1980), σ. 21-28.

3. Βλ. την αναφορά που γίνεται στη δημιουργία της Κίνησης για την Απελευθέρωση των Γυναικών, ως «της πρώτης σύγχρονης φεμινιστικής οργάνωσης στην Ελλάδα», στο κείμενο της Ελένης Βαρίκα «Αντιμέτωπες με τον εκσυγχρονισμό των θεσμών: Ένας δύσκολος φεμινισμός», στο *Η Ελλάδα των γυναικών*, ό.π., σ. 67-68. Σύμφωνα με μαρτυρίες, ανάμεσα στα μέλη της Κίνησης για την Απελευθέρωση των Γυναικών υπήρχαν γυναίκες που, έχοντας ζήσει για ένα διάστημα σε χώρες του εξωτερικού, γνώριζαν καλά τους προβληματισμούς και τη δράση που είχαν αναπτύξει εκεί οι φεμινίστριες κατά την κρίσιμη δεκαετία του 1970. Σχετική ένδειξη αποτελούν τα μεταφρασμένα κείμενα που, όπως θα δούμε παρακάτω, δημοσιεύθηκαν στην εφημερίδα της οργάνωσης, *Για την Απελευθέρωση των Γυναικών*. Βλ. και Ε. Βαρίκα, ό.π., σ. 68.
4. Βλ. το διήμερο σεμινάριο που, όπως αναφέρεται στη *Δίνη, φεμινιστικό περιοδικό* 1 (Δεκέμβριος 1986), σ. 10, διοργάνωσαν «στα πλαίσια του Διεθνούς Έτους Γυναίκας του ΟΗΕ (1975), οκτώ συνεργαζόμενα γυναικεία σωματεία», μεταξύ των οποίων ήταν το Εθνικόν Συμβούλιον Ελληνίδων, το Λύκειον των Ελληνίδων και ο Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας.
5. Για τις διασυνδέσεις των οργανώσεων αυτών με τα κόμματα της αριστεράς βλ. και *Σκούπα* 3 (Δεκέμβριος 1980), σ. 96-98. Κομματικές αναφορές είχαν και ένα πλήθος από γυναικείους συλλόγους και σωματεία που δημιουργήθηκαν την εποχή εκείνη. Επίσημα την ευαισθητοποίηση των ίδιων των κομμάτων απέναντι στα προβλήματα των γυναικών επρόκειτο να υποδηλώσει η δημιουργία στους κόλπους τους «επιτροπών γυναικών» (βλ. Ε. Βαρίκα, ό.π., σ. 73).
6. Η θέση αυτή δεν θα πρέπει να συγχέεται με τις διακηρύξεις της ΟΓΕ σχετικά με την οργανωτική της αυτονομία.
7. Αναφορά στις γυναικείες οργανώσεις που συμμετείχαν στη ΣΕΓΕΣ γίνεται από την Ελένη Σταμίρη στο άρθρο της «The Women's Movement in Greece», *New Left Review* 158 (1986), σ. 105. Σημειώνουμε εδώ ότι οι γυναικείες οργανώσεις κινητοποιήθηκαν και εναντίον των κυβερνητικών εξαγγελιών περί στράτευσης των γυναικών. Παράλληλα, οι γυναικείες οργανώσεις της αριστεράς εμφανίζονταν να στηρίζουν τους ποικίλους διεκδικητικούς αγώνες της εποχής, τις κινητοποιήσεις για την ειρήνη και, βέβαια, τους ιδιαίτερους αγώνες των εργαζόμενων γυναικών και τη συνδικαλιστική τους δράση.
8. Το 1988, στο πλαίσιο της σειράς εκδηλώσεων του Βιβλιοπωλείου των Γυναικών «Οι γυναίκες συζητούν» (οργάνωση: Ελένη Γεροντάκου / Τασία Χριστοδουλοπούλου), έγινε συζήτηση για τα γυναικεία έντυπα. Οι μαρτυρίες και τα στοιχεία σχετικά με την εφημερίδα *Για την Απελευθέρωση των Γυναικών* προέρχονται από τη συζήτηση αυτή.
9. Σύμφωνα με μαρτυρία από τη συζήτηση στο Βιβλιοπωλείο των Γυναικών (βλ. σημ. 8), η κυκλοφορία της εφημερίδας *Για την Απελευθέρωση των Γυναικών* πρέπει να ήταν 5.000 αντίτυπα για τα δύο πρώτα φύλλα και 2.500-3.000 αντίτυπα για το τρίτο. Η τιμή των δύο πρώτων φύλλων είχε οριστεί στις 12 δραχμές και του τρίτου στις 20 δραχμές.
10. Η χρήση των μικρών ονομάτων υπόδηλωνε ότι οι απόψεις που διατυπώνονταν στα κείμενα κινούνταν στο πλαίσιο του συλλογικού πνεύματος της οργάνωσης. Πάντως, σύμφωνα με μαρτυρία από τη συζήτηση στο Βιβλιοπωλείο των Γυναικών (βλ. σημ. 8), για κάποιες από τις γυναίκες της εφημερίδας *Για την Απελευθέρωση των Γυναικών* η χρήση του μικρού ονόματος μπορεί να σηματοδοτούσε ότι μόνο αυτό το όνομα (και όχι το πατρικό επώνυμο) αισθάνονταν δικό τους.
11. Μαρτυρία από απάντηση στην ερώτηση Π2θ του ερωτηματολογίου που συντάχθηκε για τις ανάγκες μεταπτυχιακής εργασίας της γράφουσας (βλ. παρακάτω σημ. 14).
12. Μνεία του γεγονότος αυτού γινόταν στο σημείωμα της Συντακτικής Επιτροπής της

- Σκούπας στο πρώτο τεύχος του περιοδικού (σ. 4). Η πληροφορία για το ύψος του ποσού προέρχεται από μαρτυρία στη συζήτηση στο Βιβλιοπωλείο των Γυναικών (βλ. σημ. 8).
13. Ξς Μαριλίζα Μητσού-Παππά και Μαρίνα Παπαγιαννάκη υπέγραψαν οι δύο αυτές συντάκτριες της Σκούπας τα κείμενά τους την εποχή που δημοσιεύταν το περιοδικό.
 14. Anna-Efrosyni Mihoroulou, «“Skoupa” Magazine: A “Broom” That Swept Feminist Theory in Greece (1979-1981)», αδημοσίευτη διπλωματική εργασία, Μ.Α. στις Γυναικείες Σπουδές, Πανεπιστήμιο York, Μ. Βρετανία 1994, όπου και παρατίθενται αναλυτικά τα στοιχεία και τα συμπεράσματα από την έρευνα που έγινε.
 15. Με βάση τα στοιχεία που διαθέτουμε, διδακτορικό απέκτησαν και δύο από τις νεότερες γυναίκες της Σκούπας, στα τέλη της δεκαετίας του 1980, ενώ ακόμα μία εκπονούσε διδακτορική διατριβή στις αρχές της δεκαετίας του 1990.
 16. Σημειώνουμε ότι καμία από τις οκτώ αυτές συντάκτριες της Σκούπας δεν αναφέρει συμμετοχή της στην Κίνηση Δημοκρατικών Γυναικών, παρά το γεγονός ότι οι περισσότερες είχαν κινηθεί σε χώρους του ΚΚΕ-εσωτερικού.
 17. Στα χρόνια που ακολούθησαν την περίοδο που εξετάζουμε, δύο από τις νεότερες γυναίκες της Σκούπας παντρεύτηκαν επίσης. Επαγγελματικά οι περισσότερες απασχολήθηκαν σε τομείς με όχι αναγκαστικά υψηλές αποδοχές, αλλά οπωσδήποτε σημαντική κοινωνική αναγνώριση. Σήμερα, τρεις διδάσκουν σε πανεπιστήμια, μία είναι επιστημονική συνεργάτις σε πανεπιστήμιο και ασκεί τη δικηγορία, δύο ασχολούνται με τη δημοσιογραφία, μία εργάζεται στο χώρο των εκδόσεων και, τέλος, μία είναι βιοχημικός σε ερευνητικά εργαστήρια. Μεταξύ 1977 και 1987, η Α. Φραγκουδάκη εξέδωσε πέντε βιβλία με θέματα γύρω από την κοινωνιολογία της εκπαίδευσης, τη γλώσσα και την ιδεολογία. Δύο άλλες γυναίκες έχουν δημοσιεύσει βιβλία με γυναικεία θέματα: Έ. Αβδελά / Α. Ψαρρά, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Μια ανθολογία* (εκδόσεις Γνώση, Αθήνα 1985) και Έ. Αβδελά, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού. Καταμερισμός εργασίας κατά φύλα στον Δημόσιο Τομέα 1908-1953* (Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1990).
 18. Μαρτυρία από τη συζήτηση στο Βιβλιοπωλείο των Γυναικών (βλ. σημ. 8).
 19. Τα στοιχεία που δίνει η Σκούπα για τα εξώφυλλα είναι: για το δεύτερο τεύχος, Marcella Campagnano, *Donne immagini*, Milano 1976 και για το τρίτο τεύχος, Umbo (Otto Umbehr), «Κούκλες βιτρίνας II», *Dada Photomontagen*, Hannover 1979.
 20. Σκούπα 1 (Ιανουάριος 1979), σ. 9.
 21. Σημειώνουμε ότι το 1983 πραγματοποιήθηκε έκδοση της αυτοβιογραφίας της Μαρτινέγκου από τις εκδόσεις Κείμενα.
 22. Σκούπα 1, *ό.π.*, σ. 24.
 23. Στο ίδιο, σ. 40.
 24. Μετάφραση Ί. Φλωρεντίν / Α. Ψαρρά.
 25. Σκούπα 2 (Ιούνιος 1979), σ. 74.
 26. Σκούπα 1, *ό.π.*, σ. 88.
 27. Σκούπα 3, *ό.π.*, σ. 15.
 28. Στο ίδιο, σ. 17 και 19.
 29. Στο ίδιο, σ. 15.
 30. Μετάφραση Έ. Αβδελά / Α. Φραγκουδάκη.
 31. Βλ. σημ. 8.
 32. Μετάφραση Γ. Παπαγεωργίου. Σημειώνουμε ότι το όνομα της J. Hammer είχε αποδοθεί λανθασμένα ως J. Hammer.
 33. Σκούπα 1, *ό.π.*, σ. 85.

34. Σκούπα 2, *ό.π.*, σ. 70. Ως βασική πηγή αναφέρεται το έργο της ιταλίδας ανθρωπολόγου Ida Magli. Ενδιαφέρουσα η επισήμανση της Μ. Κονδύλη ότι «επειδή τα κοινωνικά στοιχεία δεν είναι μόνο “οικονομικά” ή “ιδεολογικά”, θα πρέπει να αναζητηθούν από τους ερευνητές οι αιτίες που επέδρασαν ώστε τα κατ’ εξοχήν γυναικεία χαρακτηριστικά (τοκετός, έμμηνια, βιολογικές ιδιαιτερότητες) να γίνουν ταμπού και να σηματοδότησουν “αρνητικά” –μα και “θετικό” θεωρείται το ανδρικό στοιχείο– την ιστορία του ανθρώπινου γένους».
35. Στο ίδιο, σ. 98.
36. Στο ίδιο, σ. 99.
37. Σκούπα 1, *ό.π.*, σ. 66.
38. Στο ίδιο, *ό.π.*, σ. 71.
39. Σκούπα 3, *ό.π.*, σ. 54.
40. Σκούπα 1, *ό.π.*, σ. 75.
41. Σκούπα 2, *ό.π.*, σ. 96.
42. Σε σύγκριση με τη βιβλιογραφία που είχε δημοσιεύσει η εφημερίδα *Για την Απελευθέρωση των Γυναικών*, αυτή της Σκούπας περιέχει είκοσι έναν επιπλέον τίτλους, από τους οποίους οι οκτώ (πέντε μεταφράσεις και τρία βιβλία σχετικά με τη θέση των Ελληνίδων στην κοινωνία και την εργασία) πρέπει να είχαν εκδοθεί μέσα στον ένα και μισό περίπου χρόνο που μεσολάβησε μεταξύ των δύο βιβλιογραφιών – γεγονός που αποτελεί ένδειξη ως προς τη σχετική με τα γυναικεία θέματα βιβλιοπαράγωγή της εποχής. Στη βιβλιογραφία της Σκούπας σημειώνουμε την παρουσία τριών βιβλίων της Κούλας Ξηραδάκη, που αφορούν στη δράση Φιλελληνίδων και Ελληνίδων του 19ου αιώνα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης ο κατάλογος από γυναικεία περιοδικά της εποχής που δίνει η Σκούπα: «*Αγώνας της γυναίκας* (Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας), *Ανοιχτό παράθυρο* (Δελτίο της Ε.Γ.Ε.), *Για την απελευθέρωση των γυναικών* (Κίνηση για την Απελευθέρωση των Γυναικών), *Δελτίο της Κίνησης Δημοκρατικών Γυναικών*, *Δελτίο Συνδέσμου Ελληνίδων Επιστημόνων*, *Ομι* (Ξένες γυναίκες στην Ελλάδα), *Σκούπα για το γυναικείο ζήτημα*, *Σύγχρονη γυναίκα* (Ο.Γ.Ε.)».
43. Σκούπα 2, *ό.π.*, σ. 111.
44. Σκούπα 3, *ό.π.*, σ. 93.
45. Στο ίδιο, σ. 94.
46. Στις κομματικές δεσμεύσεις απόδίδει, στο ίδιο άρθρο, η Σκούπα και το γεγονός ότι «η αυτονομία για τη μοναδική οργάνωση που την επικαλείται (Κ.Δ.Γ.) καταργείται στην πράξη» (σ. 97). Να σημειώσουμε ότι η κριτική που αναπτύσσεται στο κείμενο απευθύνεται κυρίως προς την ΟΓΕ και την ΚΔΓ. Η ΕΓΕ, που δεν είχε κάνει σαφώς αισθητό το λόγο της μεταξύ των οργανώσεων, δεν σχολιάζεται ιδιαίτερα.
47. Στο ίδιο, σ. 97. Εξίσου παρωχημένο ήταν, κατά τη Σκούπα, το πρότυπο της χειραφετημένης γυναίκας που, όπως και τα κόμματα, προωθούσαν οι γυναικείες οργανώσεις.
48. Στο ίδιο, σ. 98. Σε άλλο σημείο του κειμένου τους (σ. 96) οι γυναίκες της Σκούπας χρησιμοποιούν μια ακόμα εύστοχη έκφραση αναφερόμενες στη «διαμόρφωση ενός ιδιότυπου φεμινισμού με εγχώρια χαρακτηριστικά».
49. Η Ελένη Παμπούκη είχε ανοίξει από το 1975, μαζί με τη Μιμή Βότση (γ. Γαλανοπούλου), το βιβλιοπωλείο «Το βιβλίο-Το παιδί», που έμελλε να αποτελέσει το πρώτο γυναικείο βιβλιοπωλείο στην Αθήνα.
50. Στο ίδιο, σ. 119. Μέλη της Εκδοτικής Ομάδας Γυναικών υπήρξαν η Ελένη Βαρίκα, η Μιμή Βότση (γ. Γαλανοπούλου), η Λήδα Μοσχονά, η Ελένη Παπαρροδού και η Κωστούλα Σκλαβενίτη. Από την ΕΟΓ εκδόθηκαν πέντε βιβλία: Άλεις Σβάρτσερ, *Η μικρή διαφορά και οι μεγάλες της συνέπειες* (μετάφραση Λ. Μοσχονά), Αθήνα 1979. Σίλα

- Ρουμπόθαμ, *Στο περιθώριο της ιστορίας. 300 χρόνια γυναικείας καταπίεσης και αγώνων* (μετάφραση Ε. Βαρίκα), Αθήνα 1980· Μάρτα Τιγκάνεν, *Ο βιασμός ενός άντρα* (μετάφραση Γεωργία Κυριακάκου), Αθήνα 1980· *Η εξέγερση αρχίζει από παλιά. Σελίδες από τα πρώτα βήματα του γυναικείου κινήματος* (ανθολόγηση - μετάφραση - σχόλια Ε. Βαρίκα / Κ. Σκλαβενίτη), Αθήνα 1981· Έλενα Ρεμπελίνα, *Παραλλαγές για τη γη. Ένα καλοκαίρι. 1980*, Αθήνα 1981.
51. Τον ριζοσπαστικό φεμινισμό ανέφεραν ως κυρίαρχο ιδεολογικό ρεύμα στη *Σκούπα* και οι περισσότερες από τις ίδιες τις συντάκτριες του περιοδικού απαντώντας στην ερώτηση (Π2α) του ερωτηματολογίου που αναφέραμε (βλ. σημ. 11), διευκρινίζοντας πάντως ότι επρόκειτο για «μια ακόμη ασαφή εκδοχή ριζοσπαστικού φεμινισμού (δεν τον αποκαλούσαμε καν έτσι)» και ότι δεν ήταν «ρητά διατυπωμένος ή απαγορευτικός». Μια άλλη από τις γυναίκες της ομάδας ανέφερε ως καθοριστική ιδεολογική τοποθέτηση της *Σκούπας* «αυτό που στην Ελλάδα λέγεται “αυτόνομο” φεμινιστικό κίνημα (με την ελληνική σημασία του όρου “αυτόνομο”)».
52. *Σκούπα* 3, *ό.π.*, σ. 48 και 50.
53. Και τα δύο σε μετάφραση Α. Φραγκουδάκη.
54. Μετάφραση Φ. Ζιώζια / Μ. Κονδύλη / Γ. Παπαγεωργίου / Μ. Παπαγιαννάκη / Α. Ψαρρά.
55. *Στο ίδιο*, σ. 102.
56. Gilbert Lascault, *Figurées, défigurées. Petit vocabulaire de la féminité représentée*, Παρίσι 1977, σ. 32-37. Μετάφραση Α. Ψαρρά.
57. Μετάφραση Ί. Φλωρεντίν.
58. Να σημειώσουμε εδώ ότι, ενώ η έκδοση του περιοδικού είχε προβλεφθεί να είναι τρίμηνη, τα τρία τεύχη του 1979 κυκλοφόρησαν με απόσταση πέντε και έξι μηνών, αντίστοιχα, το ένα από το άλλο. Πάντως, οι δυσκολίες που αντιμετώπιζε η Συντακτική Επιτροπή δεν ήταν οικονομικές καθώς, σύμφωνα και με μαρτυρίες από τη συζήτηση στο Βιβλιοπωλείο των Γυναικών (βλ. σημ. 8), από το δεύτερο τεύχος της η *Σκούπα* είχε «800 συνδρομήτριες – τεράστιος αριθμός!» και «κάθε τεύχος χρηματοδοτούσε το επόμενο».
59. Περί «φεμινιστολατρείας» κάνει λόγο η Ομάδα Γυναικών Νομικής στη *Σφήγγα* 1, *ό.π.*, σ. 25.
60. Η επιτροπή αυτή δεν θα πρέπει να συγχέεται με τη ΣΕΓΕΣ (βλ. σημ. 7).
61. Η εκδήλωση έγινε στις 7 Μαρτίου 1980, παραμονή της Διεθνούς Ημέρας της Γυναίκας, στις 5 το απόγευμα, στα Προπύλαια του Πανεπιστημίου Αθηνών. Τη σχετική προκήρυξη αναδημοσιεύει η *Σκούπα* 4 (Ιούλιος 1980), σ. 88-89, ενώ φωτογραφίες και περιγραφή βρίσκουμε στη *Σφήγγα* 1, *ό.π.*, σ. 13-15: «[...] Βροχή καταρακτώδης - βρεγμένα ρούχα και μαλλιά - κέφι και όρεξη - συγκέντρωση που μπορούσε να μεταμορφωθεί σε γιορτή - γυναίκες που για πρώτη φορά βρισκόμασταν έτσι “μαζικά” και φωνάζαμε για “τη γυναίκα”, για μας... [...] μέσ’ από μια γενναιότητα που μας κάνει και μας τις ίδιες ν’ απορούμε, ξεστομίσαμε τις πικρές μας αλήθειες έτσι και όπως το μπορέσαμε και μας υποδέχτηκε ο τύπος με σχόλια “ευμενή”, δίνοντας χάρη ακόμα και στα “ακραία” συνθήματά μας όπως: “Γυναίκα δίχως άντρα ψάρι χωρίς ποδήλατο” [...]».
62. Τα παραθέματα περί της Συντονιστικής Επιτροπής προέρχονται από τη *Σκούπα* 4, *ό.π.*, σ. 87.
63. *Σφήγγα* 1, *ό.π.*, σ. 27.
64. Τα λεγόμενα της *Σκούπας* απευθύνονται –όπως άλλωστε δηλώνεται στην αρχή του κειμένου– σε συγκεκριμένη/ες επιστημόνισσά/ες, με την αφορμή της έκδοσης κάποιου /ων βιβλίου/ων. Το γεγονός ότι η κριτική αυτή παρέμενε γενικόλογη, πιθανότατα την

- καθιστούσε ανενεργή για το ευρύτερο κοινό της *Σκούπας*. Η συγκεκριμένη στάση, πάντως, δικαιολογείται από τις συντάκτριες του περιοδικού με το επιχείρημα: «Δε θέλουμε ένα είδος αντιπαράθεσης ή κριτικής εναντίον επωνύμων ατόμων. Δε νομίζουμε ότι μας βοηθάει σε τίποτα» (*Σκούπα* 4, *ό.π.*, σ. 34).
65. Μετάφραση από τη Συντακτική Επιτροπή.
66. Μετάφραση Α. Ψαρρά / Μ. Μητσού.
67. Παρουσίαση και μετάφραση Γ. Παπαγεωργίου.
68. Σε απόδοση της Αντουανέτας Αγγελίδη, που το 1977 είχε παρουσιάσει στο Φεστιβάλ Ελληνικού Κινηματογράφου την ταινία «Παραλλαγές σε ένα θέμα», για την οποία έγραφε στο πρόγραμμα: «Δύο είναι οι βασικοί άξονες της ταινίας: α) η αναπαράσταση σαν μέσο γνώσης, β) η αναπαράσταση ή οι αναπαραστάσεις της γυναίκας στις οπτικές τέχνες και κυρίως στον κινηματογράφο – δηλαδή μια συγκεκριμένη κοινωνικοσεξουαλική θέση/λειτουργία της γυναίκας [...]» (Γιάννης Σολδάτος, *Ιστορία του ελληνικού κινηματογράφου*, τόμος Ε', 5η έκδοση, αναθεωρημένη, Αιγόκερως, Αθήνα 1992, σ. 43).
69. Έκδοση The Women's Press, Λονδίνο 1979.
70. Τα παραθέματα προέρχονται από το εισαγωγικό κείμενο στη *Σφήγγα* 1, *ό.π.*, σ. 4-6.
71. Να σημειώσουμε εδώ ότι η σημασία που είχε για τον συγκεκριμένο χώρο του ελληνικού γυναικείου κινήματος ο αυτοπροσδιορισμός του ως αυτόνομου δεν γίνεται αυτόματως αντιληπτή στο εξωτερικό και γι' αυτό χρειάζεται να επεξηγηθεί όταν γίνεται κάποια σχετική αναφορά σε ξένο κοινό.
72. Μαρτυρία από τη συζήτηση στο Βιβλιοπωλείο των Γυναικών (βλ. σημ. 8).
73. Όλα τα παραθέματα του μέρους αυτού προέρχονται από το κείμενο με τίτλο «Χρονικό», που δημοσιεύθηκε στη *Σκούπα* 5 (Ιούλιος 1981), σ. 90-91.
74. Τουλάχιστον τρεις από τις γυναίκες της *Σκούπας* αναμίχθηκαν τότε σε δραστηριότητες του Σπιτιού των Γυναικών· η μία συμμετείχε την περίοδο 1980-82 στην «Ομάδα για τη βία και τους βιασμούς», ενώ μια άλλη ανήκε στα μέλη του Σπιτιού μέχρι το κλείσιμό του, το 1988. Μία ακόμα γυναίκα της *Σκούπας* θα συμμετείχε στην «Ομάδα τύπου» του Σπιτιού την περίοδο 1982-83.
75. Η πορεία αυτή έγινε στις 25 Ιουνίου 1981, με ώρα εκκίνησης 8.30 μ.μ. Η σχετική προκήρυξη αναδημοσιεύθηκε στη *Σκούπα* 5, *ό.π.*, σ. 95.
76. Βλ. Λουκάς Αξελός, *Εκδοτική δραστηριότητα και κίνηση των ιδεών στην Ελλάδα. Μια κριτική προσέγγιση της εκδοτικής δραστηριότητας στα χρόνια 1960-1981*, Στοχαστής, Αθήνα 1984, σ. 98-99.
77. Όλα τα παραθέματα του μέρους αυτού προέρχονται από το κείμενο που δημοσιεύθηκε στη *Σκούπα* 5, *ό.π.*, σ. 3-4.
78. Έκδοση Griff, Franco Angeli, 1981, σ. 108-122.
79. Ελεύθερη απόδοση Μ. Μητσού.
80. Thomas Hess / Elizabeth Baker (επιμ.), Collier Book, Νέα Υόρκη 1973. Μετάφραση Μ. Μητσού.
81. Παρουσίαση - μετάφραση Α. Μοσχονά / Γ. Παπαγεωργίου.
82. Εδώ το βάρος της κριτικής κατευθύνεται προς την ΕΓΕ, που την εποχή αυτή – παραμονές των εκλογών που έμελλαν να φέρουν το ΠΑΣΟΚ στην εξουσία – είχε έντονα δραστηριοποιηθεί. Έχοντας χαρακτηρίσει τις γυναίκες που εμφανίζονταν να εκπροσωπούν το γυναικείο κίνημα σε εθνικό και σε διεθνές επίπεδο ως «εγγαστρίμυθους άντρες» (!), η Μ. Παπαγιαννάκη καταλήγει στο κείμενό της με ένα σχόλιο που αντανακλά την αυξανόμενη ένταση μεταξύ του αυτόνομου γυναικείου χώρου και των γυναικείων οργανώσεων: «[...] η διάχυτη τάση που υπάρχει προς την κατεύθυνση της

- νομιμοποίησης [των γυναικείων οργανώσεων] σαν «ελληνική» έκφραση του φεμινισμού, επιβεβαιώνει την μέχρι στιγμής αδιατάρακτη ικανότητα της νεοελληνικής κοινωνίας να ενσωματώνει, ν' απορροφάει, γιατί όχι να εξευτελίζει, κάθε έκφραση που εμπεριέχει ρήξη πριν αυτή ριζώσει και δώσει καρπούς» (σ. 72). Εντύπωση κάνει ο τόνος απαισιοδοξίας που διαφαίνεται στη διαπίστωση αυτή.
83. Οι μαρτυρίες αυτές προέρχονται από τη συζήτηση στο Βιβλιοπωλείο των Γυναικών (βλ. σημ. 8).
84. Τα σχόλια αυτά προέρχονται από απαντήσεις στις ερωτήσεις Π2θ, Π2ζ και Π2στ του ερωτηματολογίου που αναφέραμε (βλ. σημ. 11).
85. Έχουμε ήδη αναφέρει τη συμμετοχή κάποιων από τις γυναίκες της Σκούπας σε ομάδες του Σπιτιού των Γυναικών (βλ. σημ. 74). Μπορούμε να προσθέσουμε ότι το 1986 στη συγκρότηση της Συντακτικής Επιτροπής της Δίνης συμμετείχαν έξι από τις καλύτερες συντάκτριες της Σκούπας (Αβδελά, Κονδύλη, Μειδάνη-Παταγιαννάκη, Μητσού, Φραγκουδάκη, Ψαρρά). Δύο από τις γυναίκες αυτές αναφέρουν και συμμετοχή τους στην Επιτροπή ενάντια στη Βία και τους Βιασμούς, που συγκροτήθηκε αργότερα.
86. Συναντάμε, για παράδειγμα, στη Σφήγγα τοποθετήσεις και επισημάνσεις (περί γυναικείου λόγου, ισότητας κτλ.) που, αν δεν στοιχειοθετούν επιρροή, πάντως σίγουρα μαρτυρούν ανάγνωση της Σκούπας.
87. Σκούπα 3, ό.π., σ. 15.
88. Τα παραθέματα της παραγράφου αυτής προέρχονται από το κείμενο «Οι πρόσφατες δραστηριότητες στο χώρο του γυναικείου», Σκούπα 4, ό.π., σ. 86-87.
89. Βλ. το κείμενο «Χρονικό», Σκούπα 5, ό.π., σ. 90-91.
90. Μαρτυρία από τη συζήτηση στο Βιβλιοπωλείο των Γυναικών (βλ. σημ. 8).
91. Σκούπα 5, ό.π., σ. 4.
92. Μαρτυρία από τη συζήτηση στο Βιβλιοπωλείο των Γυναικών (βλ. σημ. 8).
93. Δίνη 1, ό.π., σ. 3.

